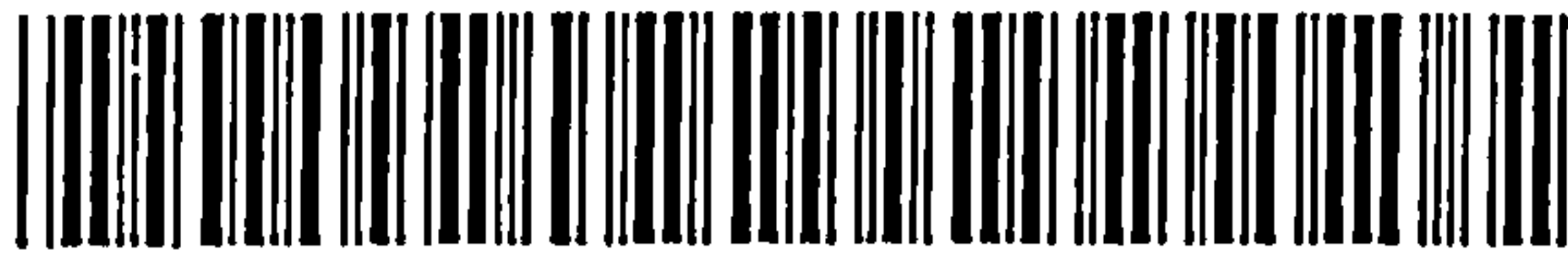

म ग्रं सं वाचनालय शाखा ठाणे

विषय नाटक

दा क्र ११२३

IRBK-0101123

IRBK-0101123

IRBK-0101123

॥ श्री ॥

संगीत

IRBK-0101123

IRBK-0101123

क्रांतिकौशल्य नाटक

प्रभुप्रार्थना

०

(पद १ लें; राग दुर्गा; ताल तेव्रा.)

संतसखया ! प्रभो ! सदया ! कशि दया हृदया तव
न ये ? देश आर्त असे समरिं या ॥ ध्रु ॥ पाप दे अलि
ताप जगता । धर्मभ्रष्टहि होत जनता । वचन निज झणि
सत्य वा, करिं । जगतिं प्रगटुनि कालविजया ! ॥ १ ॥

अंक १ लें

पाठक १ ला

[स्थळ:—राजधानीतील राजरस्ता; पात्रे:—अमात्य कांतार व सेनापति प्रभंजन बोलत प्रवेश करंतात.]

प्रभंजन:—छट् ! हें महाराजांचं धोरण मला सुळीच पसंत नाही ! प्रभा-
जी, आपल्या सांप्रदा ति जर लोकांना ओढायचं, तर त्याला हा असला चश-
त्कारिक उपाय काय द गाचा ? मी जर महाराजांच्या जागी असतो, तर एकदम
रुष्करीशक्ति प्रगट करून.....

कांतार:—सेनापतिसाहेब, थांबा, आणि माझं थोडं भाषण ऐकून आ-
राजकारणाच्या सर्वच गोष्टी तरवारीच्या धारेवर नाचवायच्या नसतात; केव्हां

केव्हां डोक्यानंही चालावं लागतं ! सेनापतिसाहेव, तुम्हाला तुमच्या लष्करी-सक्तीचा गर्व आहे, पण आमच्या ह्या बुद्धिसामर्थ्यापुढें तो केव्हांही फिकीर पडणार ! तरवारीच्या सामर्थ्यानं मनुष्य छिन्नविछिन्न होऊन दुर्बल होतो, तर ह्या आमच्या डोक्याच्या सामर्थ्यानं तो न मरतांही त्याचा मुढदा बनतो.

प्रभंजनः—छट् ! डोक्यांतल्या ज्ञानतंतूवर माझी मुळीच भिस्त नाही ! एकदम तरवार, भाला, बरची, खून, कत्तल बेचिराख ! लष्करी सामर्थ्याशिवाय...

कांतारः—थांबा, हे पहा, दवंडीवाले आलेच. ह्या वेळीं आपले शुष्कवाद बाजूला ठेवून प्रथम आपलं कर्तव्य बजावूं या. (दवंडीवाले प्रवेश करतात) करा, महाराजांचा हुकूम ह्या चव्हाट्यावर खणखणीत आवाजानं जाहीर करा !

दवंडीवालेः—जशी महाराजांची आज्ञा. देवमूर्तींना फोडा, ऋषींना तोडा आणि धर्मकृत्यांना झोडा ! राजाधिराज, सम्राट वेनमहाराजांचा हुकूम ऐका आणि आपलं कल्याण करा ! ऐका ऐका. राजराजेश्वर वेनमहाराजांच्या हुकुमावरून असं जाहीर करण्यांत येत आहे कीं, जो मनुष्य धर्माचा नाश करण्यांत ऋषिमुनींचा उच्छेद करण्यांत व धर्मकृत्यांना हद्पार करण्यांत सर्वापेक्षां अधिक यशस्वी होईल, त्याला सार्वभौम वेन महाराजांच्या पाठीमागं सूर्यवंशाच्या गादीचा वारस करण्यांत येईल हो ! पूजेची, यज्ञाची किंवा तपश्चर्येची ज्याला हौसच असेल, त्यानं ती वेन महाराजांच्या नांवानं केली पाहिजे, अशी त्यांची सक्त ताकीद आहे हो !

[पडद्यांत शब्दः—बंद करा, जगांत कल्लोळ उडाविणारी ही दवंडी एकदम बंद करा !]

कांतारः—(डोकें खाजवीत) आमच्या दवंडीविरुद्ध इतक्या स्पष्टपणें झालण्याचं धाडस ?

प्रभंजनः—अहो, डोकें काय खाजवितां ? तरवार उपसा—तरवार उपसा ! असलं धाडस करणाऱ्याचं भस्तक एक क्षणभरही धडावर टिकतां कामा नये !
(तरवार काढतो.)

कांतारः—मला वाटतं, एवढ्या गर्दांतून तो मनुष्य अचानक हुडकून काढण्याकरितां पुनः ही दवंडी पिटवावी !

प्रभंजनः—अहो, इतके भ्रम कशाला पाहिजेत ? सान्याच लोकांची कत्तल

करा, म्हणजे त्यांत तो येईल सहजच ! [दवंडीवाले देवडी पिटू लागतात, तोंच पुनः पड्यांत शब्द होतो.—पुनः ही दवंडी ! पुनः हे राक्षसी खेळ ! बंद करा, ही दवंडी एकदम बंद करा अशी माझी तुम्हाला आज्ञा आहे !]

कांतारः—या जमलेल्या नागरिकांच्या घोळक्यांत तरी हा धाडसी मनुष्य दिसत नाही !

प्रभं०ः—पण ह्या माझ्या तरवारीला तो दिसत आहे ! एकदम कत्तल !

कांता०ः—महाराजांच्या हुकमाला ज्या कोणी प्रतिकार करण्याचं धाडस केलं असेल, त्यानं छाती असेल, तर समोर यावं. असल्या आडपड्यांतील भागूबाईला आम्ही मुळीच भीक घालीत नसतो ! दूतहो ! पिटवा दवंडी ? [दूत दवंडी पिटवू लागतात तोंच भृगुऋषि प्रवेश करतात.]

भृगुः—दवंडी—दवंडी पुनः दवंडी ! धर्माशी बंद करण्याची पुनः राक्षसी इच्छा ! [दवंडी बंद पडते] मला कोणी आव्हान केलं ? हा पहा, हा भृगुऋषि तुमच्या समोर उभा आहे; या, छाती असेल तर पुढें या आणि प्रतिकार करण्याचं धाडस करा !

प्रभं०ः—(कांतारास एकीकडे) प्रधानजी, आतां तुमची बुद्धिमत्ता बाहेर काढा !

कांता०ः—आणि सेनापतिसाहेब, तुमची लष्करीशक्ति... ..

प्रभं०ः—काढतोंच ती ! (धैर्याने) दूतहो ! स्वस्थ काय राहिला ? पुकारा महाराजांचा हुकूम..... ..

भृगुः—तरवारीचं लोखंडी खेळणं हातांत घेऊन त्याच्या जोरावर गुर-गुरणाऱ्या घुंगुरव्या ! लष्करी सत्तेचा जोर माझ्यापुढें दाखवितोस ? हा भृगु तुझ्या समोर उभा आहे; तुझ्या अंगांत धमक असेल, तर चालीव ह्यावर तरवार ! [वेनराज प्रवेश करतो]

वेनराजः—त्या प्रभंजनासमोर कशाला आपल्या तेजाचा दिमाख दाखवितोस ? हा सम्राट् वेनराज तुझ्यापुढें उभा आहे; ह्याच्याशी काय ती तुझी बडबड चालूं दे !

(पद २ रें; चाल—उदतन देरेना. राग—कमोद; ताल—त्रिताल.)

विफलचि वचन काय वदसी ? स्वतेज प्रखर कां न प्रगट

झांपिं करिशी ? ॥ ध्रु ॥ प्रभाव दावीं दैविकही प्रभूसि अळबुनि;
बलुनि गरल शपुनि जाळि मजसी ॥ २ ॥

भृगुः—कोण वेनराज ? ह्या अधर्मनाटकाचा नायक ! राजा ! आपल्या
बगलबच्चांची अवु बचावण्याकरितां तूं धांवून आलास, फार चांगली गोष्ट
केलीस !

वेन०:—पण ही दवंडी कोणी बंद केली ? हे दवंडीवाले स्वस्थ कां ?
पुकारा—माझा हुकूम पुकारा...

भृगुः—राजा, त्या दवंडीवाल्यांशीं कशाला कंठशोष करतोस ? माझ्या
आज्ञेवरून दवंडी बंद पडली आहे ! दवंडीला मनाई मी केली आहे !

वेन०:—तूं केलीस ? माझी दवंडी बंद करायचा तुला काय अधिकार ?

भृगुः—आहे, अधिकार आहे ! राष्ट्राला ईश्वरीशक्तीचा पुरवठा करणाऱ्या
ब्रह्मर्षींना तो अधिकार आहे. त्या विराट परमेश्वरानं धर्माची उत्पत्ति केली आणि
ते वैभवाचं दिव्यबालक त्यानं ब्रह्मर्षींच्या ताब्यांत दिलं. ब्रह्मर्षींना त्याच्या संगो-
पनाची जबाबदारी क्षात्रकुलाकडे सोपवून त्याच्या यशस्वी विस्ताराकरितां स्वतः
तपश्चर्येचा मार्ग धरला. राजा, ध्यानांत ठेव. ह्याच न्यायानं धर्माच्या रक्षणाची
जबाबदारी तुझ्यावर येऊन पडली आहे. आणि तूं धर्माच्या नरडीला नख लावूं
लागलास, तर तुझ्या असल्या प्रत्येक गोष्टींत प्रतिकार करणं, हा माझा जन्म-
सिद्ध हक्क आहे ! आणि ह्या करितांच ही दवंडी मी बंद पाडली आहे !

वेन०:—हा अधिकार तुला मुळीच नाही ! राज्य ही राजांनीं मनगटाच्या
जोरावर मिळविलेली असतात ! तीं मिळवितांना तुमच्या रुद्राक्षांच्या झाळा
आणि भस्माचे गोळे मुळीच उपयोगी पडत नसून तीक्ष्ण पात्याच्या पोलादी तर-
वारी आणि धाडसी छातीच्या ढालीच उपयोगी पडत असतात ! लष्करीसत्तेनं
मिळविलेली राष्ट्र ही राजांच्या मालकीची मिळकत असते !

भृगु०:—जमिनीचे तुकडे आणि रत्नाच्या खाणी जरी लष्करीशक्तीनं
राजाच्या मालकीच्या झाल्या, तरी स्वतंत्र प्रवृत्तींचो मनं आणि धर्म हीं
कुणाचींही गुलाम होत नसतात ! धर्माचा अवतार गुलामगिरीकरितां नसून
गुलामगिरीचं उच्चाटन करण्याकरितां झालेला आहे ! धर्म हा कुणाचा गुलाम
नसून सारं जग मात्र धर्माचं गुलाम बनलं आहे ! पृथ्वीपति राजा असो की,

भुगुः-तुं धर्मात्था नश्रीला नख लाबुं लागलास, तर तुइथा असल्या प्रत्येक गोष्टीत प्रतिकार करणं, हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे। [पृ. ४

भिक्षापति रंक असो, उभयतांनी धर्माची सत्ता मुकाट्यानं मान्य केलीच पाहिजे!

वेन०:—मधल्यामधें फुकाचं महत्व घेण्याची तुमच्यासारख्या शब्दशूरांना संवयच असते ! तुला ह्या भानगडोंत पडायचं कारण काय ? तुला इथें कोणी बोलावलं होतं ?

भृगु:—कोणी बोलावलं ? राजा, लोकांच्या इच्छाशक्तीनं बोलावलं !

वेन०:—कुठले लोक ?

भृगु:—लोक ? तुझ्या राजवाड्यांतले—ह्या राजधानींतले—राष्ट्रांतले—आऱ्या जगांतले ! राजा ! राजपदाचा उपभोग घेणं, ही गोष्ट सोपी नव्हे हें लक्ष्यांत ठेव. राजा हा प्रजेवर वाटेल तशी आरेरावी गाजविणारा एखादा भुरटा दरवडे-खोर नसून तिचं सद्धर्मानं रंजन करणारा बंदा नौकर आहे ! ह्याकरितां सुरू असलेला हा आपला अधिकारातिक्रम एकदम बंद करून तूं आपलं कर्तव्य ओळख !

वेन०:—चालू असलेल्या कोत्या आर्यधर्माला लाथ मारून नवा समतेचा शून्यधर्म स्थापन करणं, हेंच मी माझं कर्तव्यकर्म समजतो !

भृगु:—राजा, एखाद्या रंकाच्या भिकार झोंपडोंत जन्माला येऊन कोण-तीही पापकृत्यं केली असतीस, तर केवळ 'एका व्यक्तीचाच अधःपात' ह्या विचारानं तुझ्याकडे कोणी हुंकूनही पाहिलं नसतं; पण आमच्या दुर्दैवानं केवळ तुझ्या वर्तनावर राष्ट्रांचं वैभव किंवा दुर्दशा अवलंबून असल्यामुळं ह्या गोष्टीकडे आमच्या सारख्यांना लक्ष्य देणं भाग आहे ! हातांतील राजदंड खाली ठेव आणि जा, पापाच्या घाणीत पाहिजे तसा लोळ !

वेन०:—धर्माचा चुराडा उडविल्याखेरीज हा राजदंड खाली ठेवला जाणार नाही !

भृगु:—तुझे हे चाळे तपोबलानं एका क्षणांत बंद पाडले असते; परंतु तपो-बल हें राजाचा खून करण्काकरितां नसून त्याचं कल्याण करण्याकरितां आहे; ह्याकरितां मला तसं करतां येत नाही ! राजा ! बोल, तूं हे अधर्माचे चाळे आतांच्या आतां बंद करणार कीं नाही ?

वेन०:—नाही !

भृगु:—नाही ?

वेन०:--नाही-नाही-नाही-साफ नाही !

भृगु:--अस्सं ! ठीक आहे. तर मग आतां ह्या क्षणापासून अधर्माविरुद्ध धर्मानंही युद्धाचं शिंग फुंकलं असं तूं समज ! लक्ष्यांत ठेव. अधर्माचा सेनापति तूं आहेस आणि तुझ्या बाजूला तुझे हे कुचकामाचे मूठभर बगलबच्चे आहेत; परंतु मी धर्माचा सेनापति असून माझ्या बाजूला हा आर्यावर्तीतला कोट्यावधि जनरूपी जनार्दन आहे ! पाहूं कोण विजयी होतं तें ! आज धर्म आणि अधर्म ह्यांचं युद्ध जाहीर झालं ! चालू देत तुझे स्वैराचार. सान्या जनतेला धीर देण्याकरितां प्रथम मला गेलं पाहिजे ! [जातात]

वेन०:--माझ्या बाजूला जनरूपी जनार्दन आहे अं ? हा जनार्दन कोण ? माझ्या सत्तेखाली असलेली प्रजा ? माझ्या प्रजेचा ह्याला पाठिंबा ? प्रभंजन !...

प्रभं:--कत्तल ! महाराज ! सान्या प्रजेची एकदम कत्तल करा; मग पाहूं ह्याला प्रजा पाठिंबा कशी देते ती !

कांता०:--मला वाटतं, सरसकट सान्या प्रजेची कत्तल करण्याचे श्रम घेण्यापेक्षां त्यांतील अस्सल सूत्रधार तेवढे पकडून आणून त्यांचा शिरच्छेद करावा !

वेन०:--माझी प्रजा माझ्या विरुद्ध माझ्या शत्रूला मदत करते अं ! करुंद्या-करुंद्या. पण माझ्या कारभारांत ढवळाढवळ करणारा हा थेरडा कोण असावा ?

प्रभं०:--महाराज ! हा तर भृगुकृषि !

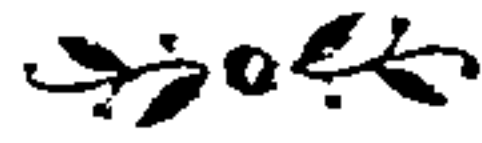
वेन०:--कोण भृगु ? माझ्या राज्यारोहणाचे वेळीं सारी प्रजा उलट असतांना ज्यानं माझा पक्ष घेऊन मला सिंहासनावर बसविलं तो ? छेछे ! ह्या वेळीं हे भलतेसलते विचार मनांत आणतांच उपयोगी नाही ! पुकारा-पुकारा-माझी जाहीर दवंडी पुकारा ! असे रेड्यासारखे स्वस्थ काय उभे राहिला ? देव आणि धर्म ह्यांचं खूळ नाहीसं करून समतेचा स्थापक अशी मला कीर्ति मिळवायची आहे ! ह्याकरितां पुकारा-मेघगर्जनेप्रमाणं खणखणीत आवाजानं पुकारा ! प्रभंजन ! ह्या नगरांतले माझ्या सांप्रदायांत येणारे जे लोक बसतील, त्यांना जीवदान देऊन माझी आज्ञा मोडणाऱ्या लोकांची कत्तल करा !

प्रभं०:--जकी महाराजांची आज्ञा !

[जातात]

प्रवेश २ रा.

[स्थळ—राजधानी जवळील अरण्य; पात्रेः—हातांत सुपनारळ वगैरे घेऊन विश्वेश्वरभट प्रवेश करतो.]

विश्वेश्वरः—(स्वगत) संन्याशाचं लग्न करायचं म्हणजे त्याचं जावळ राखण्यापासून तयारी करावी लागते, सांजिद्याला पत्र पाठवायचं म्हणजे अर्धी त्याच्या बेपत्ता आईबापांचा पत्ता पाडावा लागतो; त्याप्रमाणं ह्या विश्वेश्वरभटाला राज्य मिळविण्याच्या आखाळ्यांत उतरायचं आहे, तर स्वतःचं नांव बदलण्या-बासून तयारी केली पाहिजे ! महाराजांची दवंडी ऐकण्याबरोबर मी राज्य मिळविण्याची प्रतिज्ञा केली आणि तसाच बाजारांत जाऊन हें बारशाचं साधन आणलं ! आजपर्यंत पुष्कळ लोकांनी आपलं मरण आपणच अंगावर ओढून घेतलं, पण आपलं बारसं आपल्या अंगावर ओढून घेणारा ह्या जगांत मीच काय तो एकटा आहे ! असो; आतां हें सारं सामान तिच्या स्वाधीन करून एकमेकामधें बारशाचा समारंभ आटोपून घ्यावा. पण नवीन नांव काय ठेवावं ? (विचार करून) हां, आतां मी धर्माला आणि धार्मिक लोकांना कांट्यासारखा बोंबत राहणार, तर ' कंटक ' हें नांव आपण स्वीकारावं. आतां बायकोचं ? हां, 'सूचिका' म्हणजे सुई ! माझं कंटक आणि तिचं सूचिका ! खरंच विश्वेश्वर आणि दुर्गा ह्यावद्दल हीं नांवां किती पण गोंडस दिसतात, जुळला बेत. अग, आलीस का ! इकडे ये. (दुर्गा येते) हा खण, हा नारळ हे जिन्नस पाहिलेस का ?

दुर्गाः—अगबाई ! खण का आणला ? आणि हा नारळ कसाला ? हें सुपनी हें हळदकुंकु हें आहे तरी काय ? कुठें भिक्षुकीविशुकीचा लग्ना लागला वाटतं ?

विश्वे०ः—छट् ! आतां भिक्षुकी विशुकी बंद ! हें बारशाचं साहित्य आहे !

दुर्गाः—बारसं ? बारसं कुणाचं ? अहो, तुम्हाला वेड तरी नाही ना लागलं ?

विश्वे०ः—बारसं कुणाचं ? बारसं सान्या जगाचं ! जा, प्रत्येक घरांत जाऊन पहा, तुला पाळण्यांत न निजणाऱ्या, चालत्या बोलत्या, मिशाळ वाळांच्या बारशांचाच समारंभ दिसून येईल. इतकंच नव्हे, तर नुकतीच जन्माला आलेली

आपलीं मुलं एखाद्या बिनवारशीं अभैकाप्रमाणं कोपन्यांत टाकून देऊन त्यांचे आईबाप आपलीं बारशीं करण्यामध्ये गुंग होऊन गेले आहेत !

दुर्गाः—आपलं कीं नाहीं, ऐकावं तें. चमत्कारिकच ! आपल्याला एखादं पिशाच तरी नाहीना झपाटलं ? उतान्याची—अंगाराधुपारा लावण्याची तरी खटपट करते.

विश्वे०ः—अंगारा धुपान्याची बात नंतर; अर्धी बारशाची तयारी कर ! आज दोवांचीही नांव बदलायची आहेत. हें पहा, बारसं वास्तविक आईबापांनीं करायचं असतं; परंतु उभयतांचेही आईबाप कैलासवासी—छेः चुकलों—अक्षयलोकवासी झाले आहेत. तेव्हां त्यांचं काम आपणच करूं या. मी तुझ्या बाप झोतों आणि तूं माझी आई हो ! जुळला कीं नाहीं वेत ?

दुर्गाः—डोंबल मेलं ! ह्या नात्याचा उलगडा ब्रह्मदेवाच्या बापालाही होणार नाही ! अहो, बारसं करायचं कुणाचं !

विश्वे०ः—आमचं—आमचं करायचं बारसं !

दुर्गाः—आणि तें करायचं कुणी ?

विश्वे०ः—आम्ही—आम्ही करायचं ! कां ? गांगरलीस कां ? आम्ही करायचं !

दुर्गाः—कर्म माझं ! आतां माझं बारसं का तुम्ही करणार ?

विश्वे०ः—वेनमहाराजांचा जाहिरनामा नाहीं का तुझ्या कानावर आला ! देवधर्माचा उच्छेद करायचा, तर स्वतःचं नांव बदलण्यापासून तयारी केली पाहिजे; कारण तें देवाचं आहे !

दुर्गा०ः—तुम्ही काय वाटेल तें करा. पण तुमचं करणं मला पसंत नाहीं ! काळ सांगतें, देवधर्माचा नाश केल्यानं जन्माचं कधीं कल्याण व्हायचं नाहीं !

विश्वे०ः—छेछेछे ! माझ्या आईबापांनीं माझं विश्वेश्वर हें नांव ठेवून मोठा धोंटाळा केला ! आतां ही चूक मलाच दुरुस्त करावी लागणार. वास्तविक आईबापांनीं मुलांचीं नांवांच ठेवूं नयेत !

दुर्गाः—तें कां ?

विश्वे०ः—अग, लोक त्या मुलांना त्यांच्या गुणांवरून स्वतंत्र नांव ठेवतात म्हणून ! विद्याभ्यास किंवा कोणताही उद्योग न करतां, एखादा मुलगा दोन्ही

वेळ चावा मारून, गांवांतून येणाऱ्या जाणाऱ्याला ठोसे देऊं लागला कीं, त्याला गांवगुंड, माजलेला पुंड किंवा उपडसुंभ हीं नांवं लोक आपोआपच देतात ! आपल्या अंगांत न मावणारे फार्जील गुण गळोगळीं रस्तोरस्तीं उधळणाऱ्याला गुणी बाळ, हातांत हिलाल घेऊन दिसेल त्या घराला आग लावणाऱ्या शिरोमणीला दिवटा, हीं नांवं लोकांकडून सहजच मिळतात ! आईबाप आपल्या छबकऱ्याचं बारसं बाराव्या दिवशीं करतात; पण लोक त्याच्या पराक्रमाची वाट पहात असतात ! पहिल्या बारशाला बराच खर्च येतो; परंतु दुसऱ्याचा समारंभ फुकटांत साजरा होतो ! पहिल्या बारशाचे वेळीं मुलाला पाळण्यांत ठेवून झोंके देतात, तर दुसऱ्याचे वेळीं प्रत्यक्ष मुलालाच झोंके-म्हणजे गचांज्या देण्यांत येतात ! पहिल्या बारशाचे वेळीं मुलाला दांत नसतात; पण दुसऱ्याचे वेळीं त्याला असलेले पाडण्यांत येतात !

दुर्गाः—आपल्या भाषणांनीं एखाद्या शहाण्याला वेड लागायचं बरं का !

विश्वे०—अजुनीं तूं माझं सारं भाषण कुठें ऐकलं आहेस ? माझं बारसं तर मीं करणारच, पण माझे तीर्थरूप, माझे आजोबा पणजोबा ह्या सर्वांची सुद्धां चटसारीं नांवं बदलून टाकणार ! मेल्यावर आईबापांची बारसीं करणारा ह्या जगांत माझ्यावांचून दुसरा कोण आहे ?

दुर्गाः—पण इतकं करून तरी राज्य मिळण्याचं कांहीं लक्षण आहे का ?

विश्वे०—धर्मभ्रष्टेचं फळ काय फुकट जाईल ? हीं उलट्या काळांतलीं उलटीं तपश्चर्या तपल्यावर राज्य चालत येईल घरीं !

दुर्गाः—राज्य मिळवायचं झालं, तर तें मनगटाच्या जोरावर मिळवावं लागतं. असं कुठें नांव बदलून, देवधर्म सोडून, नास्तिकपणा पत्करून मिळत असतं ?

विश्वे०—आपल्याला जगायचं आहे, तर उलट्या पायांनीं उलटाच मार्ग धरला पाहिजे; उलट्या तोंडानं उलटीच भाषा वापरली पाहिजे; आणि उलट्या कृतीनं देवधर्मावर उलटून वेळ येईल तशी पाठ फिरविणाऱ्या मध्ये प्रामुख्यानं चमकलं पाहिजे !

दुर्गाः—आपले वाडवडील गेले त्या मार्गांनीं जावं. करायचं आहे काय आपल्याला राज्य आणि ऐश्वर्य ?

विश्वे०—काय ? वाडवडील गेले त्या मार्गांनी जावं ? म्हणजे ते गेले म्हणून परलोकाला, मीही त्यांच्या पाठीमागून मरूं की काय ? चांगला चांगला उपदेश करीत आहेस !

दुर्गाः—इकडे कांहीं सांगायला गेलं कीं, जसं कांहीं टांगायला न्यायचं ! मेलं राज्य तरी कुणा करितां मिळवायचं ? घरीं पोर ना बाळ !

विश्वे०:—अग, आम्ही जगाच्या दृष्टीनं जरी वयानं मोठे असलों, तरी उलट्या काळाच्या दृष्टीनं आम्ही छबकडोच आहोंत ! चल, नसत्या कुशका कांहीं नकोस. माझं कंटक आणि तुझं सूचिका अशीं नवीं नावं ठेवून ह्या समारंभाची खडीसाखर राजवाज्यापर्यंत पोंचवूया. कांहीं कुटाळ लोक आम्हाला बदललेल्या नावांनीं हाका न मारतां मुद्दाम पहिल्या नावांनींच हाका मारतील, तर अशा लोकांची खोड मोडण्याकरितां, त्यांना शिक्षा मिळावी, असा महाराजांच्याकडून हुकूमही मिळवूया !

दुर्गाः—पण मी म्हणतें एवढा खटाटोप तरी काय करायचा आहे ? साहिजे कुणाला राज्य ?

विश्वे०:—अग, चल, पहिल्या बारशाचे वेळीं आमच्या आईबापांनीं आम्हाला वगळून आमच्या निमित्तानं पक्कानं खाल्लो; आतां ह्या बारशाला त्यांना वगळून आपण चावूया चल !

दुर्गाः—पण नावं बदललेलीं लोकांना कळायचीं कशीं ?

विश्वे०:—तुझ्या आणि माझ्या गळ्यांत एकेक नावाची पाटी दोरीत ओवून बांधूं. दागिन्याचा दागिना झाला, जाहिरनाम्याचा जाहिरनामा झाला ! चल चल, एकमेकांचे काल्पनिक पाळणे हलवून समारंभ उरकूया ! [जातात]

प्रवेश ३ रा

ॐ:०:ॐ

[स्थळ—नगरा बाहेरील ओसाड जागा; पात्रे:—कांतार व प्रभंजन एका नागरीकाला ठार मारण्याच्या तयारीत आहेत; जवळच दूतांनीं वेढलेली त्याची पत्नी उभी आहे; इकडे तिकडे शेकडों रक्तानें माखलेलीं प्रेतें पडलीं आहेत.]

प्रभं०:—अरे ए शेवटच्या कुऱ्या ! बोल, तूं तरी महाराजांच्या सांप्रदायांत सामील होणार की नाही ? का हे हजारों लोक आमच्या लष्करीशक्तीला बळी पडले, त्याप्रमाणं तूही बळी पडणार ?

नागरिक:—माझे जातभाई जिकडे गेले, तिकडे जायला मी तयार आहे ! माझ्या मित्रांच्या रक्तांत माझं रक्त भिसळलं, तर त्यांत मला आनंदच आहे !

कांतार:—हरामखोर कसे एकासारखे एक आहेत !

प्रभं०:—सावध हो. अजुनी तरी सावध होऊन आपलं कल्याण करून घे. आपलाच हेका चालवायचा असेल, तर लक्ष्यांत ठेव, तुझ्या अंगाची कातडी सोलली जाईल ! वोल वोल—नीट विचार करून बोल !

नाग०:—धर्माशिवाय मी कशालाही मानीत नाही ! त्याच्याकरितां माझ्या अंगाचे तिळाएवढे तुकडे केले, तरी तेही माझं धर्मावरचं प्रेमच जाहीर करतील ! तुम्हाला काय करायचं असेल तें खुशाल करा !

कांता०:—महाराजांच्या सांप्रदायांत यायला नाखूष असलेल्या ह्या तुझ्या स्त्रीची अत्रु ही बेशुद्ध असतांना, हिच्या इच्छेविरुद्ध महाराजांनीं मुद्दाम घेतली आणि हिच्या हेकेखोरपणाचं प्रायश्चित्त हिला दिलं !

प्रभं०:—आतां लवकरच हिची रवानगी हिच्या इच्छेविरुद्ध महाराजांच्या नाटकशाळेच्या पदावर होणार ! आपल्या पत्नीची भयंकर दुर्दशा पाहून तरी अजुनी सावध होऊन आपला प्राण वाचाव !

प्रण०:—हाय हाय ! काय ही माझी दुर्दशा ! धर्माकरितां अत्रु गेली ! धर्माकरितां संसाराची राखरांगोळी झाली ! धर्माकरितां परलोक गाठण्याची पाळी आली ! नाथ ! आतां आपलं शेवटचं दर्शन घेण्याकरितां ह्या प्राण घुटमळत राहिला आहे !

नाग०:—शाबास, प्रणयिनी, शाबास ! धर्माकरितां तूं सर्वस्वावर लाथ मारायला तयार झालीस, माझी पत्नी शोभलीस खरी !

कांता०:—ए ! रिकामी बडबड बंद कर ! तुझी टकळी ऐकून घेण्याला आम्हांला वेळ नाही; बोल. पुनः एकदां तुला प्राणरक्षणाची सवड देतो. महाराजांची आज्ञा मानणार की, धर्माला कवटाळणार ?

नाग०:—अरे बदमाश सैताना ! धर्माला कवटाळणार म्हणून काय विचार-

तोस ? मृत्यूचं भय कुणाला दाखवितोस ? तुमच्या अधर्माच्या स्वैरसत्तेचा राक्षसी संचार ज्या वेळीं आर्यावर्तांत निर्भयपणें होऊं लागला, त्याच वेळीं आम्ही पतिपत्नींनीं देहावर पाणो सोडलं ! आतां तुम्ही माझ्या किंवा माझ्या पत्नीच्या देहाची कितीही विटंबना केलीत, तरी आम्हा उभयतांच्या परमेश्वरस्वरूपां शुद्ध आत्म्याला धक्का लावण्याची तुमची काय छाती आहे ? आमचीं मनं धर्मचरणीं लीन झालीं आहेत आणि आत्मा परमेश्वरमय झाला आहे ! केव्हांतरी काळाच्या भक्ष्यस्थानीं पडणाऱ्या ह्या मातीच्या ओल्या मडक्याला—ह्या देहाला आतां कोण विचारतो ? एखाद्या कुन्यानं ह्याचे लचके तोडले काय अथवा तुमच्यासारख्या नरपशूंनीं तरवारीनं ह्याचीं खांडोळीं केलीं काय आम्हांला त्याची किंमत सारखीच आहे ! करा, तुम्हांला काय वाटेल तें करा ! पण, उन्मत्तांनीं ! इतकं लक्ष्यांत ठेवा कीं, तुमच्या अधःपाताचा आरंभ आम्हा धर्मनिष्ठांच्या मृत्यूपासून होणार ! चला, दूतहो ! उडवा आमचं मस्तक ! आमच्या आत्मयज्ञानं देशाच्या सुस्थितीचा अरुणोदय होऊं या !

प्रण०:—(नागरिकास मिठी मारून) थांबा थांबा, मला अगोदर मारा ! नाथ ! मीही येतें आपल्या बरोबर, माझा प्राण घेण्याचा ह्या चांडाळांचा हेतु दिसत नाही ! नाथ ! आपणच आपल्या हातांनीं माझा गळा दाबून मला सोडवा

कांता०:—अरे ! ओढा त्या स्त्रीला एकीकडे ! कदाचित तिच्या प्राणाला धक्का लागायचा ! हिची इच्छा नसली, तरी केवळ महाराजांच्या करितां हिला जगविलीच पाहिजे ! (दूत ओढतात) ठीक, आतां उडवा ह्या हरामखोराचं मस्तक ! आणि ह्या प्रणयिनीला ताबडतोब राजवाड्याकडे न्या ! (नेतात व नागरिकास मारतात.)

प्रभं०:—महाराजांच्या हुकुमाप्रमाणं नागरिकांची कत्तल तर आटोपलीच. आतां महाराजांना वदीं देऊन स्वस्थ विथ्रांति व्यायला कांहीं हरकत नाही. कांतार अमात्यजी, खरोखर ह्या तरवारीसारखी शांतताप्रिय अशी दुसरी कोणतीच वस्तु नाही ! पहा, ह्या कत्तलीच्या अगोदर ह्या नागरिकांनीं किती आरडाओरड चालविली होती; पण आतां आहे का कांहीं गडबड ? एकेकाची गर्दन छोटल्यावर जिकडे तिकडे शांततान्च शांतता !

कांता०:—खरं आहे सेनापतिसाहेब ! हे नागरिक किती बदमाश पहा,

आम्ही तीर्थलानाची बंदी केली, तर ह्यांनी धारातीर्थांत कंठस्नान केलं; आम्ही यज्ञ बंद पाडले, तर ह्यांनी आत्मयज्ञ केले, मरायला तयार झाले-नव्हे मेले, पण धर्माविरुद्ध वागायला तयार झाले नाहीत ! काय ह्यांचं हें धर्मदेड ? ह्यांचो बायकापोरं ही तशीच दुराग्रही ! त्यांतील कितीतरी चांगल्या चांगल्या बायका आम्हाला उपभोगतां आल्या असत्या; पण प्रणयिनीवांचून एक तरी स्त्री आमच्या हातीं लागली असेल तर शपथ !

प्रभं०:—बरं असो, चला. आतां ही कत्तलीची वर्दी महाराजांना पोचवून रात्रीच्या नानारंगी रंगाकरितां मोकळे होऊं या.

कांता०:—ठीक आहे. चला. (सर्व जातात, तोंच दुसऱ्या बाजूनें राणी यशोमति प्रवेश करते.)

यशोमति:—कोण भयंकर रात्र आणि किती भयानक काळोख हा ! मी माझ्या रंगमहालांत सुखशयनावर पहुडले असतांना एक अत्यंत भीषण बातमी माझ्या कानावर आली आणि तिचं प्रत्यंतर पाहण्याकरितां नौकर लोकांनाही बरोबर न घेतां इथे धांवत आले. नाथांनीं धर्म मोडण्याची प्रतिज्ञा केली, तर त्यांच्या ह्या धर्मपत्नीनं-ह्या यशोमतीनं धर्म रक्षण करण्याची प्रतिज्ञा केली. ह्या कठोर प्रतिज्ञेनं माझ्या संसाराची माती होणार आहे, हें मी जाणून आहे; पण सूर्यवंशांतील स्त्रिया ह्या केवळ पतीच्या उपभोग्य वस्तू नसून पति, धर्म व पातिव्रत्य ह्यांची एकनिष्ठतेनं सेवा करून आपल्या अलौलिक तेजानं जगन्माता होण्याकरितां जन्माला आलेल्या असतात ! ह्याकरिता, हे प्रजाजनांनो ! ह्या यशोमतीनं सर्व सुखविलास बाजूला सारून ह्या धर्माधर्माच्या रणांगणावर आज करारीपणानं पाऊल ठेवलं आहे ! धर्माच्या नरडीला नख लावून, तुमच्या पित्यानं जरी तुम्हाला हवालदील करून सोडलं आहे, तरी ही तुमची माता, तुमच्या प्रियधर्माकरितां, पतिप्रेमाचा कोट फोडून, तुम्हांला हाताशीं धरायला तयार आहे ! आणि हा स्वार्थत्यागाचा धडा तरी मी आमच्या मूळ पुरुषापासून त्या सूर्यनारायणापासूनच शिकलें आहे.

(पद-३ रें. चाल-येरी आली; राग-सूदकल्याण; ताल-त्रिताल)

त्यागी कांता उषान्नाथ । मग गगनिं गमन करि, होत कर्धि

तो न श्रांत ॥ ध्रु. ॥ किरणें जना तापद लव होतां शांत वनुनि
जलभारिं होत मृत ॥ १ ॥

काय ? काय म्हणालांत तुम्ही ? यशोमति ! तूं नाजूक अबला आहेस ; तूं तुझा सत्ताधारी पति आणि त्याचे धर्मभ्रष्ट सहचर ह्यांच्याशीं कसा टिकाव धरशील ? नका नका, ह्या भलत्यासलत्या शंका नका काढूं. करारी हृदयांत धर्मप्रेमाची जागती ज्योत जिवंतपणानं पेटत असल्यावर, मग त्या हृदयाला धरणारं शरीर कोमल अबलेचं असो कीं हीनबल पुरुषाचं असो, तें जगाला भारी झालंच पाहिजे ! हीच का ती कत्तलीची जागा ? महाराजांच्या पापी कृत्यानं जास्तच काळवंडलेल्या ह्या काळोखामुळं ही जागा किती भेसूर बनली आहे ! प्रसंगीं नाजूक फुलाचा कठोर फत्तर बनतो म्हणतात; माझं हृदयही सध्यां तसंच बनलं आहे; ह्या भेसूरतेचा माझ्या हृदयावर आहे का कांहीं परिणाम ? मला भेडसावण्याकरितां, किंवा माझ्या निश्चयापासून मला परावृत्त करण्याकरितां इथें ह्या वेळीं प्रत्यक्ष कर्दनकाळ जरी आला ... .. [सशस्त्र दूतासह वेनराज प्र. क.]

वेनराजः—कोण ? यशोमति ! लाडके ! तूं ह्या वेळीं इथें ? बरोबर एकाहि नौकर न घेतां आपल्या पतीचा पराक्रम पाहण्याकरितां का अधिरपणानं घांवत आलीस ?

यशो०ः—पराक्रम ? महाराज ! हा कसला पराक्रम ? निःशस्त्र दुबळ्यांना हातपाय बांधून ठार मारणं, ह्याला पराक्रम कोण म्हणेल ? पराक्रम रणभूमीवर होत असतो; पण इथें तर नुसता खाटीकखाना बनला आहे ! महाराज ! असला पराक्रम कोणत्याही क्षत्रियपत्नीला संतोष देणार नाही !

वेन०ः—पण, यशोमति ! तूं इथें कां आलीस ? इथं येण्याचं कारण काय ?

यशो०ः—महाराज ! मी इथें प्रतिज्ञा करण्याकरितां आले !

वेन०ः—प्रतिज्ञा कसली ? धर्माचं खूळ नाहीसं करण्याची मी प्रतिज्ञा केली आहे, तशीच तूही करणार आहेस काय ?

यशो०ः—स्पष्टच सांगतें, महाराज, त्याची क्षमा करा. धर्माला विरुद्ध असणाऱ्या कोणत्याही कार्यांत धर्मपत्नीनं पतीला मदत करूं नये, अशी धर्मगुरूंची आज्ञा आहे. म्हणून आपला निश्चय हाणून पाहण्याकरितां ह्या जागीं ...

वेन०ः—ह्या भयाण, अमंगळ, कत्तलीच्या स्मशानांत ... ..

यशो०:—हे भयाण स्मशान नव्हे. ज्या ठिकाणी आपल्या प्रिय धर्मावर पुण्यवान महात्म्यांनी आपल्या पंचप्राणांची पुष्पांजलि उधळली, ज्या ठिकाणी पुण्यवती पातिव्रतांनी, पातिव्रत्याकरितां परलोक पतकरून आपल्या देहाचं सोनं केलं, ज्या ठिकाणी लहान कच्ची बच्ची धर्माकरितां चुरडली गेली, ते ठिकाण भयाण आणि अमंगळ कसं ? हे तर कुरुक्षेत्राप्रमाणं पवित्र तिर्थ बनलं आहे ! महाराज ! अशा पवित्र ठिकाणी शपथ घ्यायची नाही, प्रतिज्ञा करायची नाही, तर करायची तरी कुठे ?

वेन०:—(हंसून) एकंदरीत ह्या प्रकरणांत तूं माझी प्रतिस्पर्धी होणार ? जिवलगे, माझ्या धर्मनाशाच्या कार्याला विरोध करणं हा तुझा विषय नव्हे. माझी इच्छा तडीला नेण्याकरितां मला आड आला, तर बापही कापून काढावा लागेल ! ह्या कार्याकरितां मी माझं हृदय तरवारीच्या धारेचं बनविलं आहे ! लाडके, माझ्या मनोवृत्ति तुझ्या सौंदर्यांत गुरफटलेल्या नसल्या, तर ह्या वेळीं तुझ्या देहाचें तुकडे तुकडे झाले असते ! कारण इतकी कडू प्रत्युत्तरं ऐकून घेण्याची ह्या वेनराजाला मुळीच संवय नाही ! यशोमति ! माझ्या प्रेमाची पर्वा तुला मुळीच नाही काय ?

यशो०:—नाथ ! आपलं प्रेम मला हवं, पण तें धर्मनाशाच्या पापानं काळं झालेलं नको ! आपले बाहुपाश मला हवेत, पण ते गरीब प्रजेच्या रक्तानं माखलेले नसावेत ! महाराज ! आपला देह पापाच्या गर्तेत अधिक अधिक जाऊ लागला, तर ही यशोमति ऐहिक भोगांवर तिलांजलि देऊन केवळ आपल्या आत्म्याची एकनिष्ठ दासी बनणार !

वेन०:—(हंसून) छे छे ! तुला तर ह्या वेढानं पुरतंच पछाडलेलं दिसतं !

यशो०:—महाराज ! धर्मप्रेम हे वेड कसं ? ह्याला वेड म्हटल्यावर जगांतल्या सर्वच चांगल्या गोष्टींना वाईट ठरवावं लागेल ! या, महाराज, या, आणि आपल्या आज्ञेनं झालेली ही प्रजाजनांची कत्तल पहा ! हा निर्दयपणानं झालेला संहार पाहून कुणाला वेड लागणार नाही ? महाराज ! प्रजा ही आमची लेकरं ना ? साम्राज्यांतील सान्या प्रजेचे आम्हो मायबाप ना ? एखादं पोटाचं पोर मेलं तर आईबापांचं हृदय पिळवटून निघतं; आणि इथे तर शेंकडो लेकरं तडफटून मेलीं, त्याचं आपल्या जिवाला कांहीच वाटत नाही कां ? ह्या माझ्या लाड-

क्यांच्या संहाराची बातमी काड्या कानावर येण्याबरोबर मी धांवत आले. माझ्या ह्या बाळांना मी माझ्या डोळ्यांतल्या गंगायमुनांनीं अखेरचं नाहूंच घालणार, इतक्यांत, महाराज, आपण आला. सांगा, नाथ, सांगा, हें भयंकर कृत्य—हे प्रत्यक्ष सम्राटांच्या मुलांचे खून करण्यासारखं राक्षसी कृत्य कोणी केलं ? त्या कांतार प्रभंजन इत्यादि नरराक्षसांनीं केलं, कीं, आपल्याच मुलाबाळांची कत्तल करण्याची आपणच त्यांना आज्ञा दिली होती ?

वेन०:—हो मीच आज्ञा दिली होती ?

यशो०:—हाय ! हाय ! महाराज ! मुलाबाळांची कत्तल प्रत्यक्ष पित्यानं....

वेन०:—मुलाबाळांची कत्तल ! यशोमति ! राजा हा प्रजेचा मायबाप ह्या नुसत्या कविकल्पना आहेत ! कविकल्पना म्हणजे मूर्खपणाच्या भराऱ्या. काव्य आणि व्यवहार ह्यांची सांगड कधीच जमायची नाही. हा वेनराज नुसत्या भ्रामक कल्पनावर तरंगत जाणारा नसून प्रत्येक गोष्ट नफ्या तोट्याच्या कसावर लावणारा पूर्ण व्यवहारी आहे !

यशो०:—महाराज ! आपण हें पातक कां केलंत ? ह्यांत आपला कोणता फायदा झाला ? प्रजाद्रोहासारखं राजाला दुसरं कोणतंच भयंकर पातक नाही !

[पद ४ थें, चाल—अष्टो पुरी. राग—यमन; ताल—त्रिताल.]

निंद्य पापी जरि का मानव झाला लोभें । शुद्ध तरी तो वने नंदनवन त्या लाभें ॥ ध्रु. ॥ मुक्त कधीं नच तो यत्नही केला सुमनें । दीन प्रजा वधिली निर्दयतेनें ज्यानें ॥ १ ॥

महाराज, चला, एकदां आपल्या हांतून पातक झालं तें झालं. आतां तरी पश्चात्तापानं प्रजाजनांच्या पायांवर डोकं ठेवून त्यांची क्षमा मागा !

वेन०:—यशोमति, ही भाषा तूं बोलत आहेस म्हणूनच मी ऐकून घेत आहे. मी तुला निश्चून सांगतां कीं, राजकारण हा तुझा विषय नव्हे. तूं आपल्या महालांतून एकटीच कत्तल केलेल्या जागेकडे धांवत गेलीस, अशी मला वदनी लागण्याबरोबर ह्या माझ्या कृत्याचं कौतुक करण्याकरितां तूं इथें आली असशील ह्या भावनेनं मी तुझ्या पाठोपाठ आलों, तों तूं भलत्याच कल्पनांना कवटाकून बसली आहेस !

यशो०:—कौतुक ? कौतुकही केलं असतं महाराज ! आपल्या बरोवरीच्या एखाद्या वीराशी लढून, विजयी होऊन आला असतां म्हणजे मी आपलं कौतुक केलं असतं, नव्हे मी पंचारती घेऊन ओवाळली असती; पण आज मला धिक्कारानं नुसते हातच ओवाळावे लागत आहेत ! मंगलार्तीच्या धुरानं जें तोंड किंचित काळवंडायचं तें आज आपल्या कृष्णकृत्यानं कायमचं काळंकभिन्न झालं आहे ! डोळ्यांतून आनंदाश्रु बद्दल दुःखाश्रु येत आहेत आणि डोळ्यापुढें स्वर्गाचीं रत्नखचित मंदिरं दिसण्याऐवजीं भयंकर कुजलेल्या नरकाचे उकिरडे दिसत आहेत ! महाराज ! अशा स्थितींत मी कौतुक कसं करूं ?

वेन०:—लाडके, तुला ह्या स्वर्गनरकाच्या भ्रामक कल्पनांनीं फारच भेडसावलेलं दिसतं. अग, ह्या आकाशाच्या पोकळींत स्वर्गनरक असणं शक्य आहे काय ? चल, राजवाड्यांत चल. पति एका तत्वाचं प्रतिपादन करीत असतां पत्नीनं दुसराच मार्ग धरणं हें दोषांनाही इष्ट नाही, चल.

यशो०:—मला इतक्यांत येतां येणार नाही.

वेन०:—कां ?

यशो०:—माझ्या बाळांना एकदा शेवटचं डोळे भरून पाहिल्याशिवाय मला येतां येणार नाही !

वेन०:—असं ! माझ्या सांप्रदायांत न येतां माझ्या शत्रूला त्या मृगूला सामील होऊन माझ्याशी ज्यांनीं बंड करण्याचा बेत केला, त्या नीचांच्या शवांनां तूं—माझी पत्नी— बाळं म्हणून कवटाळणार ? तुझ्यावर माझं प्रेम आहे आणि तुझं क्रोवळं मन ह्या प्रकारानं भांबावलं आहे, म्हणूनच मी ह्या वेळीं तुला क्षमा करीत आहे ! यशोमति ! रड, आज तूं ह्या प्रेतांच्याकरितां वाटेल तितकौ रड, पण शेवटीं तुला माझंच म्हणणं कबूल करावं लागेल ! दूतहो ! ही तुमची महाराणी इथें एकटी आहे. इथें रहा व हिच्याबरोबर या, [राजा जातो]

यशो०:—दूतांनो ! तुम्ही चला. मला इथें एकटीलाच राहूं द्या (दूत जातात) हाय हाय ! कोण हा भयंकर देखावा ! देवा ! आपल्या सारखीच चालतीं बोलतीं माणसं किड्यामुंग्याप्रमाणं चिरडणाऱ्यांचीं अंतःकरणं तरी तूं कशाची बनविलीं आहेस ? हा भयंकर प्रकार पाहिला म्हणजे वाटतं कीं,

मी माणसांच्या राज्यांत नसून नरमांस खाणाऱ्या राक्षसांच्या सैतानी साम्राज्यांत वावरत आहे ! उदार धार्मिक महात्म्यांनो ! पवित्र पतिव्रतांनो ! आणि लहानग्या जिवांनो ! ही तुमची माता-नाहीं नाहीं-मी तुमची माता होण्याच्या मुळांच योग्यतेची नाहीं ! ही एक सामान्य स्त्री तुमच्या पायाची पवित्र धूळ आपल्या भाळी लावून तुमच्याजवळ अशी भिक्षा मागत आहे कीं, ...

[पद ५, वें. चाल-अदावना जसे. गडजल; ताल-खेमटा.]

अघोर पातकी पतिला उदार कर द्यावा । कठोर शार्पिं न मन्नाथ दुर्गतिसि न्यावा ॥ ध्रु. ॥ स्वभाव दावूनी प्रेम प्रभूसि प्रार्थोनी । दयाळु होउनि मत्प्रेमदा सुपथि लावा ॥ १ ॥

प्रवेश ४ था.

[स्थळः—विश्वेश्वरभटाचा आश्रम; पात्रेः—गळ्यांत पाट्या अडकविलेली विश्वेश्वर व दुर्गा; विश्वेश्वर दुर्गला ओढीत घेऊन येतो,]

विश्वेश्वरः—ये ये, अशी माझ्या पाठीमागून ये. अग, आतां आम्हांला साऱ्या जगभर अशा रीतीनं वावरायचं आहे, मग आश्रमापासून थोडसं लांब येतांना घाबरून कसं चालेल ? [ती आंत जाते; पुनः तिला ओढून आणून] ह्या नवीन युगांतले हे नवीन अलंकार लोकांना दिसण्याकरितां तर आम्ही घातले आहेत ना ? ये ये, लाजू नकोस. ये ये !

दुर्गाः—अग बाई बाई बाई ! माझ्या गळ्यांत हें काय लोढणं अडकविलं आहे ? छाती दडपून गेली आंतल्या आंत ह्या फळकटानं ! नको बाई मला हें ! [पाटी काढूं लागते; ती काढूं देत नाहीं.]

विश्वे०ः—काढूं नकोस-काढूं नकोस ! आपण नांव मिळविण्याकरितां जर ही पाटी अडकविली आहे, तर हिचं नांव सोडून कसं चालेल ?

दुर्गाः—मला तें नांवही नको आणि काहीं नको. दोन्ही फळ्या तुम्हीच आपल्या गळ्यांत अडकवा !

विश्वे०:—असू दे-असू दे, तुझ्याच गळ्यांत असू दे. अग, ही दुफळी राज्य घालविणारी नसून राज्य मिळवून देणारी आहे समजलीस.

दुर्गा:—काय बाई तरी हा जुलूम ? त्या पाटीचं ओझं मला सहन होत नाही बरं कां ?

विश्वे०:—हें पहा, पाटीभर दागिने घालण्यापेक्षां गळ्यांत पाटीच अडकविलेली काय वाईट !

दुर्गा:—ताटभर अन्न खाण्यापेक्षां ताटच खावं ! तांब्याभर पाणी पिण्यापेक्षां तांब्याच घशांत कोंबावा ! हीही पाटी तुम्हीच आपल्या गळ्यांत अडकवा-मला नको !

विश्वे०:—गेलं गेलं-मघांचं तुझं पाटी काढून टाकण्याबद्दलचं अवसान गेलं ! तुम्ही बायका म्हणजे आपल्या वळणावर जायच्याच. तुमच्या दागिन्याच्या हव्यासापुढे कमाल आहे. तुम्हाला दागिने मिळाले, तर तुम्ही आपल्य शरीराच्या आठपट वजनाचे दागिने आपल्या अंगावर वहालच, पण नाही मिळाले, तर निदान आपल्या मुलाचं नांव ' सोनिया ' तरी ठेवाल ! नौकरीच करण्याची पाळी आली, तर ती सोनियाच्या खाणीत पत्कराल; आणि मरायचं झालं, तर दसऱ्याच्या दिवशीं मराल; कारण तो दिवस सोनियाचा असतो.

दुर्गा:—हो उगीच बोलायचं म्हणजे बोलायचं ! मी कधी तुमच्याजवळ दागिन्याकरितां हट्ट धरून बसले आहे ?

विश्वे०:—अग, तूं आहेसच तशी माझी गुणाची बायको ! पण तूं सुद्धां आपल्या वळणावर गेलीसच. हें पहा पाट्या अडकविण्याची गोष्ट काढली, त्या वेळीं तूं मला तोंडांतून अक्षरही काढूं देईनास; पण जेव्हां का नगरांत जाऊन सोनेरीं बेगड घेऊन आलों आणि तिनें जेव्हां तुझी पाटी मढविली, तेव्हा कुरकुरत का होईना, पण ही पाटी तूं अडकवायला तयार झालीस !

दुर्गा:—हो हो तर ! ही मी तुमच्या इच्छेकरितां गळ्यांत अडकविली बरं !

विश्वे०:—मला नुसत्या लांकडाची चालली; आम्ही पुरुषच; आम्हांला लांकूड काय आणि धोंडा काय ! पण बेगडेवांचून तुझा हात उचलेना ! खरी नाही ती नाही, पण लोकांना बेगडी श्रीमंती तरी दाखवावी, अशी तुला इच्छा

झाली ! लकड़ी शिवाय मकड़ी बळत नाही, असं म्हणण्यापेक्षां दागिन्याशिवाय बायको वळत नाही, असं म्हटलं तर अधिक शोभेल !

दुर्गाः—म्हणून म्हणतें, ही पाटी नको आणि ही वर दागिन्याबद्दल टिकाही नको ? लोकांनी पाहिलं तर लोक काय म्हणतील ?

विश्वे०—अग, लोकांनी म्हणावं, म्हणून तर गळ्यांत पाठ्या अडकविल्या ! हें पहा, तुला वास्तविक लाजायचं कांहीं कारण नाही !

दुर्गाः—मी तरी लाज कशाला बाळगते आहे ? नाचा, वाटेल तसं नाचा ! मीही तुमच्या बरोबर नाचते ! ब्रह्मदेवानं घातलीच आहे तुमच्याशी गांठ !

विश्वे०—हां हां देवाचं नाव उच्चारुं नकोस ! सध्यां फट् म्हणतां ब्रह्महत्या होत नसून देवाचं नांव घेतलं कीं राज्य पळतं, अशी परिस्थिति उत्पन्न झाली आहे ! बरं, तूं भाषेत येणारीं देवांचीं नांवां—मग तीं प्रत्यक्ष असोत कीं, अप्रत्यक्ष असोत—सोडलींस कीं नाहीं ?

दुर्गाः—ही पाटीभर नांवां घेतलीं आहेत, मग तीं सोडलीं पाहिजेतच !

विश्वे०—शिवशिव, हरहर, विष्णवे नमः, त्रैलोक्यचिंतामणि, कृष्णाजिन, चंद्रमौळी, यज्ञोपवीत, ब्रह्मगांठ, कैलासवासी, ब्रह्मघोटाळा इत्यादि देवांच्या नांवाशीं संबंध असणारे असे शब्द मी माझ्या भाषेतून हाकून लावले आहेत; तसे तूं रामपात्र, मंगळसूत्र, गंगास्नान, चंद्रशेखर, मंगळागौर, चंद्रकळा वगैरे शब्द बोलतांना टाळत जा. चुकून सुद्धां देवाचं नांव तोंडांत येतां उपयोगीं नाहीं संभाळ, जर आलं तर राज्य जाईल !

दुर्गाः—आणि त्या गाळलेल्या शब्दाबद्दल कोणते उच्चारायचे !

विश्वे०—तेच, पण थोडा फरक करून. त्यांत जिथे देवाचं नांव असेल, तिथे वेनमहाराजांचं घालायचं ! बरं ते देव्हान्यांतले देव नदींत फेंकून दिलेस कीं नाहीं ?

दुर्गा०—नाहीं, ते मी कधीं फेंकून देणार नाहीं ! मी आतांपर्यंत तुम्हीं जें जें सांगितलं, तें तें सारं ऐकलं; पण हें मात्र साफ ऐकणार नाहीं ! इतकंच नव्हे, तर त्या पुढे मी तुम्हाला देवाला हातही लावूं देणार नाहीं. होय तुमचा

काय नियम ? पुजेचं ढोंग करून तुम्ही एखाद्या दिवशीं निर्मात्याच्या मिषानं सारे देव नदींत सोडून द्याल !

विश्वे०:—बस् ! सारे देव मी नदींत फेंकून देणार ! राज्य फुकट आहे वाटतं ?

दुर्गा०:—अस्सं ! मग देवांच्या मागोमाग मीही नदींत पडलें म्हणून समजा !

विश्वे०:—(स्वगत) घोडं बधेलसं वाटत नाहीं. आपणच पडतं व्यावं झालं ! (उघड) वरं, ह्या विषयीं मतभेद उत्पन्न झाला आहे, तर तहनामा ठरवूया. तूं रोज देवाची पूजा करावीस आणि ते देव एका संबळींत भरून आश्रमाच्या वळचणींत लपवून ठेवावेस. अशानं देव घरांतून बाहेर जाणार नाहीत आणि ते आश्रमांत कुणाला दिसणारही नाहीत. ह्या अटी आहेत कबूल ?

दुर्गा०:—हां ही व्यवस्था बरी आहे. अशानं दोघांचंही काम होईल.

विश्वे०:—हें पहा, घरांत देवपूजा कोणकोण करतं, कुणाकुणाच्या घरांत देव आहेत, ह्याची चौकशी करण्याकरितां महाराजांनीं प्रभंजन सेनापतींची नेमणूक केली आहे. समज, ते एखाद्या दिवशीं आपल्या आश्रमाकडे आले आणि त्याची त्यांनीं झडती घेतली, तर आपली काय अवस्था होईल ? आपल्याला राज्य मिळेल का ? बरं आहे जा, आणि अधो ही व्यवस्था कर बरं. जा, आपल्या कडून सावधागिरी असावी. (दुर्गा जाते) असेनात छपरांत देव. ते नदींत पडले काय आणि छपरांत दडले काय मला सारखंच आहे ! (समोर पाहून) अरे ! हें काय ? प्रभंजनांची आठवण काढायला आणि हे यायला एकच गांठ पडली, हा एक चमत्कारच म्हणायचा ! (सांवरून उभा राहतो; प्रभंजन प्रवेश करतो)

प्रभं०:—(स्वगत) घरांच्या झडत्या घेत घेत इथपर्यंत आलों, तों ह्या कंटकाचं आणि ह्याच्या बायकोचं भाषण कानावर पडलं, ह्या चोरांनीं देव छपरांत लपविण्याचा विचार केला आहे काय ? ठीक आहे !

विश्वे०:—प्रभंजनांजो. हा कंटक आपल्या चरणीं लीन

(पाटी काढून त्याच्या पायावर ठेवतो) बदललेलं नांव लोकांना कळावं म्हणून मी ही पाटीची युक्ति काढली आहे. ही नवीन युक्ति—हें कल्पनाशक्तीनं प्रसवसेलं नवीन बालक आपल्या चरणां घालीत आहे, तर ह्याला आशीरवाद द्यावा.

प्रभं०:—कंटकभटजी, या कार्याविषयी माझी पूर्ण सहानुभूति आहे. उचला ही पाटी. (विश्वेश्वर पाटी गळ्यांत घालतो) पण चला, अर्धी आश्रमाकडे चला. तुमच्या आश्रमाची मला सरकारी कायद्याप्रमाणं झडती घेतली पाहिजे. आणि देव सांपडले, तर तुम्ही राज्याला नालायक आहांत, अशी वरी महाराजापर्यंत मला दिली पाहिजे. बाकी तुमच्या आश्रमांत देव सापडणं शक्यच नाही म्हणा ! चला.....

विश्वे०:—कशाला ? आश्रमाकडे कशाला जायला पाहिजे ? गळ्यांत पाटी अडकविणाऱ्या घरांत काय असणार ?

प्रभं०:—(स्वगत) आहे कीं नाही हें पहाण्याकरितां माझे दूत मी आश्रमाकडे परस्पर केव्हांच पाठविले आहेत ! (उधड) चला, मला एकदा कायद्याप्रमाणं करूं द्या !

विश्वे०:—(विषय बदलतो) नाही पण तुमच्या पुढें कमाल आहे अं ! केवढं धाडस ! केवढं शौर्य ! केवढी छाती ! सारी प्रजा सारे लोक उलट पण नाही हं, तुमच्या छातीला भीतीचा अगदीं स्पर्श नाही ! तुमची सारी कृत्यं छातीठोकपणाचीं ! प्रभंजनजी ! धन्य धन्य आहे तुमच्या धाडसाची !

प्रभं०:—माझी स्तुति नंतर करा. अर्धी आश्रमाची तपासणी !

विश्वे०:—तुमच्या बरोबरीला काम करणारे लोक कांहीं कमी नाहीत. कांतार आहेत; प्रत्यक्ष महाराजसुद्धां आहेत; पण तुमची छाती निराळी ! तिला भंग नाही—तिला कशाचीही डर नाही ! जीव थकू होतो तुमचा पराक्रम पाहतांना !

प्रभं०:—अर्धी भाषण बंद करून आश्रमाकडे चला !

विश्वे०:—तो भृगु मोंठा हिमालयांतून प्रतिज्ञा करून आला, मग आतां कुठें लपला ? प्रभंजनजी ! मी तुमच्याशीं टक्कर मारायला कचरतो; पण

भूगूशी ? छट् ! नांव कशाला काढतां ? तो माझा प्रतिस्पर्धी आहे ! राज्य मिळविण्याकरितांच आला आहे ! मला आहेत साऱ्या बातम्या !

प्रभं०:-—तुम्ही सुद्धा सोडून ज्या अर्थी सुद्धाम विषयांतर करीत आहां, त्या अर्थी तुमच्या आश्रमांत कांहीं तरी पाणी मुरत आहे खास ! चला चला आश्रमाकडे !

विश्वे०:-—(स्वगत) छपरांत मात्र पाणी मुरत आहे ! काय करावं ह्या सूचिकेला ? (उघड) काय म्हटलंत ? आश्रमांत पाणी मुरत आहे ? छट् ! आश्रमाची शाकारणी तर मी चांगली केली आहे ! प्रभंजनजी ! आश्रमांत पाणी मुरत नसून नदींत टाकलेल्या देवाच्या अंगांत मात्र पाणी मुरू लागलं आहे !

प्रभं०:-—तुम्ही सारे देव नदींत फेंकून दिलेत ?

विश्वे०:-—दवंडी ऐकल्याबरोबर देव नदींत फेंकून दिले ! अहो, त्या देवांना मी शिवलों सुद्धा नाही ! बायकोकडून नदींत फेंकून देवविले आणि सचैलस्नान घालून मग तिला घरांत घेतली !

प्रभं०:-—मग आतां आश्रमांत देव नाहीत म्हणतां ?

विश्वे०:-—नाहींत, अगदीं नाहीत ! दाराला लावण्याकरितां सुद्धा एखादा मोठासा देव ठेवला नाही !

प्रभं०:-—बिलकूल नाहीत ?

विश्वे०:-—नाहींत मुळींच नाहीत ! (स्वगत) सूचिकेनं बहुतेक छपरांत लपविले असतीलच !

प्रभं०:-—आणि देव आश्रमांत निघाले तर ?

विश्वे०:-—मला राज्याला अपात्र ठरवा ! (दूत संबळी पुढे आणतात.)

दूत०:-—ही देवांची संबळी कंटकभटांच्या पत्नी छपराच्या वळचणीत ठेवीत असतां त्यांच्या हातांत सांपडली !

विश्वे०:-—(घाबरून) अरे बापरे !

प्रभं०:-—कंटकभटजी ! हे काय आहे ? देवच ना ?

विश्वे०:-—भुतं ! देवांची भुतं हीं ! माझ्या उरावर बसण्याकरितां देवांचे

समंघ आले आहेत, देव नव्हेत ! बायकोनं घात केला !—बायकोनं घात केला ! !
(दुर्गा प्रवेश करिते)

दुर्गाः—अहो ! देव शिपायांनीं नेले ! आश्रम सोडून इकडे आलांत, त्याचं फळ मिळालं !

विश्वे०ः—मरोत ते शिंचे देव ! राज्य गेलं ! राज्याला अपात्र ठरलों ! आतां कसं करूं ! तुझी पूजा नडली ! तुझ्या भिडेला बळी पडलों, त्याचं फळ मिळालं ! !

दुर्गाः—आतां मी पूजा कोणाची करूं ?

विश्वे०ः—आतां मी राज्य कसं मिळवूं ? (मटकन बसतो)

प्रभं०ः—अहो भटजी. भिऊं नका. तुम्ही अजुनी राज्याला अपात्र ठरला नाही !

विश्वे०ः—(उठून) आं ? काय म्हटलंत ? बोला बोला, पुनः एकदां बोला !

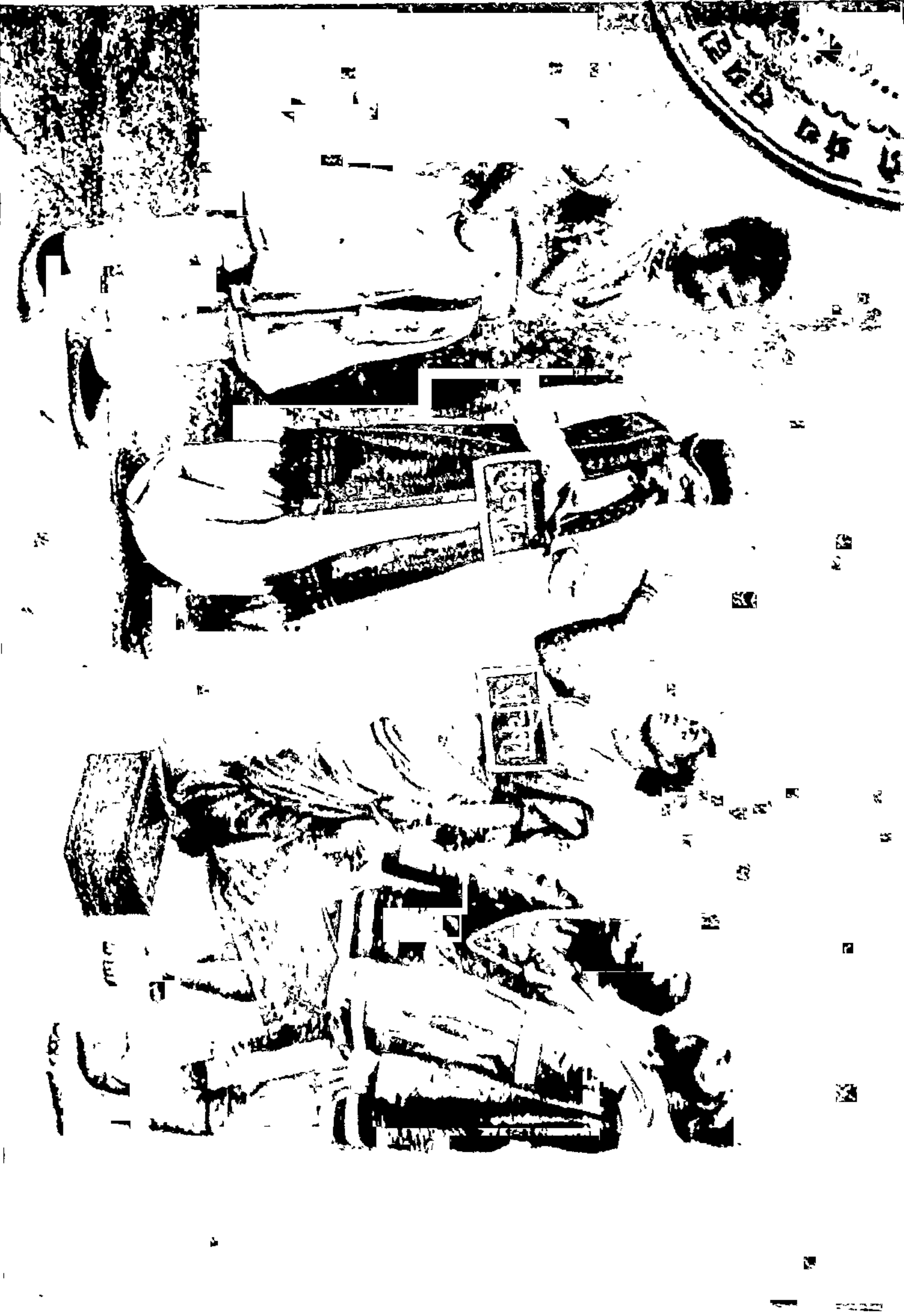
प्रभं०ः—भटजी, म्हटलं, घाबरूं नका. मला सर्व माहिती आहे. तुमच्या कृतीपेक्षां मी तुमच्या हेतूलाच अधिक महत्त्व देतो ! दूतहो, हे देव घेऊन तुम्ही निघून जा. सूचिकाबाई, तुम्हीही चला. (दूत व दुर्गा जातात.) भटजी सावध झाला ना ? भिऊं नका !

विश्वे०ः—आतां मला धीर आला. म्हटलं राज्याला अपात्र ठरतो कीं काय ?

प्रभं०ः—बरं, भटजी, आमच्या मंडळांत तुम्हाला घेण्याची माझी इच्छा आहे, तेव्हां.....

विश्वे०ः—हो, तें मी तुम्हांला विचारणारच होतों. हें पहा, तुमच्या सांप्रदायाची चळवळ अधिकारावांचून केली, तर तिला जोर येणार नाही; पण एकदां का अधिकाराचा शिक्का माझ्या कपाळावर बसला कीं, त्याच्या जोरावर मला वाटेल तें करतां येईल ! म्हणून कसं तरी करा पण लवकरच ह्या गरीब ब्राह्मणाला तुमच्या मंडळांत सामील करून घ्या.

प्रभं०ः—ठीक आहे. दोघांच्याही मनानं गोष्ट घेतली आहे, तर शक्य

फौ. भा. - वंणी बरस-बनारसी.]

विश्वेश्वरः—भायभोगं घात केला ! बायभोगं घात केला ! !

[पु. २८.

तितक्या लवकर ती अमलांत आणतो. दीक्षा देण्याचा विधि बहुतेक प्रणयिनीच्या मंदिरांत होईल.

विश्वे०:—आनंद झाला ! सज्जनांच्या आगमनापासून फायदा होतो तो असा !

प्रभं०:—वरं आहे. भटजी, येतो आतां. लगेच मला राजवाड्याकडे गेलं पाहिजे.

विश्वे०:—या या. (प्रभंजन जातो) आश्रमांत पाणी सुरत आहे, असं म्हटल्या बरोबर माझ्या अंगाचं तर पाणी पाणीच झालं ! पण त्या पाण्यांतून हें दीक्षेचं छानदारसं रत्न निघालं, आतां राज्य कुठे पळतं ? (जातो)

प्रवेश ५ वा.

[—स्थळ राजवाड्यांतील एक भाग; पात्रे—प्रणयिनी आत्मगत विचार करित येते.]

प्रणयिनी:—(स्वगत) माझ्या प्रेमाचा परमेश्वर परलोकीं गेला असतां ना ही प्रणयिनी मात्र ह्या लोकीं जिवंत राहिली कशी ? हिला राजविलासाची चटक लागली काय ? छे छे ! अशी गोष्ट होईल कशी ? जगांतल्या अशक्य गोष्टी शक्य होतील, पण ही प्रणयिनी आपल्या ध्येयापासून ढांसळणं शक्य नाही ! माझ्या बेशुद्धावस्थेत माझ्या इच्छेविरुद्ध माझ्या पातिव्रत्याचा भंग झाला. ज्याच्या अगोदर मी मरायला पाहिजे होतं, तें तर होऊन चुकलंच. आतां ह्या भ्रष्टस्थितीत नुसतं नेभळेपणानं मरण्यांत काय हशील ? एवी तेवी मी भ्रष्ट झालें आहेच. मग ह्या चांडाळांचा सूड उगवून का मरूं नये ? माझा शुद्ध आत्मा जरी परमेश्वररूप बनला असला तरी ह्या माझ्या भ्रष्ट देहानं आतां सैतानीस्वरूप स्वीकारलं आहे. आणि त्याच स्वरूपानं ह्या तीन नरराक्षसांशीं आतां मी कपटाच्या प्रेमाचे डाव खेळत आहे ! नाथ ! स्वर्गलोकीं ह्या आपल्या सहचारिणीची आपण वाट पहात असाल, पण थोडं थांबा, ज्या नीचांनीं आपला वध केला, आणि माझा देह भ्रष्ट करून माझी विटंबना केली, त्यांची नरडी

दांतांनीं कडाकड फोडून लवकरच आपल्याकडे शुद्ध आत्म्यानं येतें ! (पाहून)
तो कोण ? कांतार तन्मयतेच्या भरांत मनांतिल विचार मोठ्यानं बडबडत
इकडे येत आहे. तर आपण थोडसं आड होऊन तो काय बोलत आहे तें
ऐकावं [प्रणयिनी जाते; कांतार प्रवेश करतो]

कांतारः—स्पष्टच सांगायचं म्हणजे महाराजांनीं दवंडी पिटल्यापासून
राज्याचा लोभ माझ्याही मनांत उत्पन्न झाला आहे. धर्मभ्रष्टतेच्या सनदशीर-
पणानं तें मिळालं, तर ठीकच आहे; नाहीतर मी माझं बुद्धिकौशल्य खर्च करून
कपट लढवून महाराजांच्या कडून कोणत्याही तऱ्हेनं उपटल्यावांचून रहाणार नाही!
त्याचप्रमाणं माझं मन प्रणयिनीवरही आषक होऊं लागलं आहे ! ती तूर्त महा-
राजांच्या खास अंतर्महालांत असली तरी शेवटीं आमच्याच गळ्यांत पडणार !
पण माझ्या मार्गांत हा बिनशिंगाचा अक्कलशून्य गेंडा, शेपटीविरहीत रेडा आणि
फाजील माजलेला मस्तीचा मेंढा प्रभंजन जर नसता (प्रभंजन प्रवेश करून
एकीकडे उभा राहतो) तर फार बरं झालं असतं. त्याही गुलामाचं लक्ष्य महा-
राजांच्या राज्यावर व प्रणयिनीवर आहे. काय पण महाराजांनीं सेनापति पदा-
वर मनुष्य निवडून काढला आहे ! हा प्रभंजन म्हणजे महाराजांच्या मुदपाक-
खान्यांत मांस पुरविणारा खाटीक ! त्याला केला आहे सेनापति ! पशु कापतां
आले, म्हणजे कुठे लढाया मारतां येतात ?

प्रभंजनः—(स्वगत) अरे चोरा ! मी खाटीक आणि तूं कोण ? घरंदाज
सरदार वाटतं ?

कांता०—त्याचा सर्व भर तरवारीवर तर माझा डोकीवर ! अशी खाटका
कडून कामं व्हायला लागल्यावर.....

प्रभं०—(पुढें होऊन उषड) खाटकाकडून कामं ! इतक्यांतच तूं आपली
जात विसरलास वाटतं ? चोरा ! तुझा बाप कोण होता हें तरी तुला माहीत
आहे का ? तुझी आई कोणत्या जातीची होती, हें तरी तुला माहीत आहे का ?
मी अब्रूनं मांस विकण्याचा धंदा करणारा . जातीवंत खाटीक तरी
होतों; पण तूं ? महाराजांचं हुजरेपणा करण्यांत व त्यांचे जोडे पुसण्यांत तुझा

प्रणयिनी:-हं थांबा थांबा !

फो. मा.-वेणा ब्रदर्स-बळारी.

जन्म गेला ! हाताला लागलेला जोज्याचा धुरळा पुरता गेला नाही, तोंच तुला ह्या गमजा आठवायला लागल्या !

कांता०:—बस् ! भाषा एकदम बंद कर ! बदमाश माझी जात काढतो !

प्रभं०:—चोराच्या उलट्या बोंबा म्हणतात त्या अशा !

कांता०:—(तरवार उपसून) मला चोर म्हणतोस ?

प्रभं०:—कां ? तरवार कां काढतोस ? डोकं लढीव ! संभाळ, ह्या प्रभंजनाला पशूंच्या माना कापण्याची संवय लहानपणापासूनच आहे, तो तुझ्या सारख्या नरपशूची मान चिरायला मुळांच मागं पुढं पहाणार नाही ! (तरवार उपसून लढणार इतक्यांत प्रणयिनी येऊन दोघांच्यामध्ये उभी राहते.)

प्रण०:—हां थांबा थांबा ! तुम्हीच आपआपसांत लढून मरूं लागला, तर मग शून्यधर्माचं जगाचं कार्य कोण करणार ? करा तरवारी म्यानबंद करा !

कांता०:—(तरवार आवरून) ही प्रणयिनी मधे आली नसती, तर तूं मेलाच असतास ?

प्रभं०:—(स्वगत) गुलामानं डोकं लढविलं खरं ! माझंही प्रणयिनीवर प्रेम असल्यामुळं हात आवरून घेतला पाहिजे. (उघड) प्रणयिनी, तुझ्या आज्ञेनं हा मी हात आटोपता घेतला.

प्रण०:—अस्सं, आतां मला बरं वाटलं. पण इतक्यांनंच भागलं नाही. माझी अशी उत्कट इच्छा आहे की, ह्यापुढे तुम्ही केव्हांही हातघाईवर येतां कामा नये. तर ... ..

[पद ६ वें; चाल-जागो जागोजी० कवाळी; ताल-खेमटा]

भृंग होवोनी प्रीतिसुमीं जावें ॥ मदुमरंदमोदा घ्यावें ॥ ध्रु ॥
वैरबले वैर फुलें; प्रेमा तयेंची; ह्या भावा मानोनी मनि
घ्यावें ॥ सौख्य प्रणयीं; नसेचि अनयीं ॥ तयामधीं तुम्ही नित्य
रमावें ॥ १ ॥

द्या, तुमचा हात माझ्या हातांत द्या. तो मी कांताराच्या हातांत घालून तुमचा समेट करून देते. (प्रभंजनाचा हात धरते.)

प्रभं०:—(स्वगत) हाच हात जन्मभर माझ्या हातांत केव्हां राहिल असं मला झालं आहे !

कांता०:—(स्वगत) ह्या प्रसंगानं तरी हिच्या हाताला हात लावून घेऊं या ! (उघड) ह्या सौंदर्यदेवतेची आज्ञा आम्हांला शिरसामान्य आहे ! (हातांत हात घालतात)

प्रण०:—(स्वगत) ह्या चोरांना इतक्यांतच आपआपसांत मरुं देतां उपयोगी नाही. ह्या दोषांनाही मला माझ्या हातानं ठार मारायचं आहे ! त्या-शिवाय सूड कसा होणार ? (उघड) हो, खरंच ह्या भानगडांत विसरलेंच ! तो थेरडा भृगु महाराजांची भेट घेण्याकरितां आला आहे. त्याला दिवाणखान्यांत बसवून आणि त्याची महाराजांना वर्दी कळवून मी तुमच्याकडे आले. महाराजांचा तुम्हांला असा हुकूम आहे की, भेटेच्याप्रसंगीं तुम्ही दोषांनींही तिथे सशस्त्र हजर असावं !

प्रभं०:—ठीक आहे.

कांता०:—पण तो थेरडा ह्या वेळीं कां बरं आला असावा ? तो भृगु म्हणजे ... .. (वेनराज प्रवेश करतो)

वेन०:—मूर्तिमंत सैतान असला, तरी त्या सैतानाचा सैतान मी आहे !—

[पद ७ वें; चाल केला जो थाट. राग—सोनी; ताल एकताल.]

काळाची नमवोनी, मान नृत्य करि निशिदिनि ॥ मज
ऐसा वीर भुवनि, कत्रण दुजा आहे ? ॥ धृ. ॥ सूर्त्रे या जग-
ताची, धरुनि करीं हलविताचि ॥ पूर्ण प्रभू प्रबल मोचि,
अन्य मशक सारे ॥ १ ॥

ह्या वेनराजानं चांदी अटवलेल्या दयेमायेच्या पेटोंत भरलेली देवधर्माची राखाडी मनुष्याच्या काळजाच्या दोऱ्यांत ओवून ती शून्य धर्माचं कंकण म्हणून आपल्या हातांत बांधली आहे ! हा वेनराज आपल्या तरवारीची धार दगडावर न लावतां विरुद्ध जाणाऱ्या प्राण्यांच्या मानेवर लावीत असतो ! चला, त्याला इकेडे येण्याची मनाई केली असतांना तो मुद्दाम पुनः निलाजेरेपणानं माझी भेट घेण्याकरितां आला आहे, तर त्याची थोडी थडा करून मनाची करमणूक करून घेऊं आणि

नंतर त्याची हकालपत्री करूं ! (पडदा उघडतो, आंत एका उच्चासनावर बसलल भृगुऋषि दृष्टीला पडतात) विष्णूला लाथ मारण्याच्या मिषानं प्रत्यक्ष धर्माच्याच छातीवर लताप्रहार करणाऱ्या माझ्या नास्तिक गुरो ! हा आपला शिष्य आपल्या चरणां नम्र होत आहे ! (चेष्टेने वंदन करायला जातो.)

भृगुः—राजा ! मला अड्ड मूल समजून तूं माझी चेष्टा करतोस काय ? हो, बाजूला हो ! (राजा बाजूला होतो) राजा ! बोल ह्या भृगूपुढे तुला विचारलेल्या प्रश्नाचा जाब दिलाच पाहिजे ! तूं प्रजेची कत्तल कां केलीस ?

वेन०—प्रजा माझ्याशीं विरोध करूं लागली, तर तिला देहांत शासन करणं, हें माझं कर्तव्य आहे !

भृगुः—अस्सं ! धर्मावर प्रेम करणं म्हणजे तुझ्याशीं विरोध करणं काय ? राजा ! प्रजाजनांच्या देहावर व संपत्तीवर जशी अनियंत्रित सत्ता गाजवितोस, तशी मनोवृत्तीही ताब्यांत ठेवूं पाहतोस ?

वेन०—मी माझ्या प्रजेचं वाटेल तें करणार ! प्रत्यक्ष माझ्या प्रतिस्पर्ध्यांचा पाठपुरावा ती करीत असतांना, तिच्याकडे दुर्लक्ष्य करण्या इतका मी मूर्ख नाही !

भृगुः—मूर्खा ! तुझ्या दुष्कृत्यांनीं चिढलेल्या प्रजेला आवरण्याला जर मी नसतो, सम्राट् हा ईश्वराचा अंशावतार असतो, ही भावना जर मी प्रजाजनांच्या मनांत ठसविली नसती, तर तूं इथे दिसलाही नसतास ! तूं जरी सम्राट असलास, सत्तेची शक्ति जरी तुझ्या मनगटांत असली, तुझे बगलबच्चे जरी तुला धीर द्यायला असले, तरी तुझे प्राण तुझ्या शरीरापासून दूर करायला तीक्ष्णपाल्याच्या एका जंबियाचं टोंक बस्स आहे ! आणि हें कृत्य प्रजाजनांतल्या एखाद्या माथे-फिरूनं केलं नसतं, अशी तुझी कल्पना आहे काय ?

प्रण०— (स्वगत) ऋषिवर्य कसं अगदीं माझ्या मनांतलं बोललं !

वेन०— (हंसून) ह्या लहान मुलांच्या गोष्टी तुम्ही मला कशाला सांगतां ? माझ्या दरान्यानं प्रजा इतकी भित्री झाली आहे की, तिच्या मनगटांत जंबिया सारखं हलकं शस्त्र घेण्याचीही ताकद राहिली नाही !

भृगुः—मी तुझा उपकारकर्ता आहे. तुझ्या राज्यरोहणाचे प्रसंगी तुझ्या सारख्या दिव्य दिवट्याला सिंहासनावर बसवूं नये, म्हणून प्रजाजनांनीं विरोध

केला असतांना मी तुझ्या कुलाचा अभिमान धरून, सर्व लोकांची स्वतःच्या वजनानं समजून घालून तुला सिंहासन मिळवून दिलं; बोल, हे तुझ्यावर केलेले उपकार तुला आठवतात की नाही ?

वेन०:--(स्वगत) तशी त्यावेळी विकट परिस्थिति होती खरी ! पण ह्यामुळं ह्यावेळी मनाला लवचिक वनूं देतां कामा नये ! (उघड) त्यावेळी त्या मूठभर चळवळ्या लोकांना शिक्षा करायला मी असमर्थ होतो, अशी आपली कल्पना आहे काय ? माझ्या राज्यारोहणाचे मंगलप्रसंगी कुणाचंही रक्त भूमीवर सांई नये, अशी माझी खरोखरच सद्भावना असल्यामुळं तुम्हाला ही फुकटची प्रौढी मिरविण्याची संधी मिळाली आहे !

भृगु:--नरपशो ! उपकारकर्त्यावरही उलटतोस ? वस् ! ह्या कत्तलीबद्दल तूं जाहीर रीतीनं प्रजेची क्षमा मागितलीच पाहिजेस व असं कृत्य पुनः केव्हांही करणार नाही, ह्याबद्दल हमी दिली पाहिजेस; नाही तर ज्यानं तुला राज्यावर बसविलं, त्यालाच तुला प्रखर शिक्षा करावी लागेल !

वेन०:--ह्या सर्व थापा मी समजून आहे. स्वतःच्या वजनानं प्रजा अत्याचार कर यची थांबली, ही तुमची प्रौढी खोटी आहे !

भृगु:--अस्सं ! माझा समाजांतील दर्जा, माझं समाजांतील वजन, माझा समाजांतील अधिकार पाहण्याची तुझी इच्छा आहे ? बोल, तुला इथल्याइथं प्रत्यंतर दाखवूं ? तुला माझ्या अधिकाराची परीक्षा पहायची, तर तुला तुझ्या स्वातंत्र्याला मुकावं लागेल ! ह्या समोर उभ्या असलेल्या तुझ्याच दूतांकडून तुला कैद करवूं ?

वेन०:--करा करा ! इथे जमलेली सारी मंडळी माझ्याच सांप्रदायांतली आहेत ! त्यांतूनही एखाद्यानं हत्यार उचललं, तर माझं रक्षण करायला मी पुरा समर्थ आहे !

भृगु:--ठीक आहे. दूतहो ! हा भृगुऋषि तुम्हांला आज्ञा करित आहे तुम्ही पवित्र सूर्यवंशाचे सेवक आहात, व्यक्तीचे नाही. हे पवित्र सिंहासन आपल्या अगणित पापांनी भ्रष्ट करणाऱ्या ह्या राजपिशाचाला, धर्मनाशाची ध्वजा उभारून जगांतली नीति नाहीशी करूं पाहणाऱ्या ह्या नीतिभ्रष्टाला, हजारो

स्त्रीपुरुषांचा संहार करून मानवी प्राण ऋस्पटाप्रमाणं मानणाऱ्या ह्या नरराक्षसाला आणि लक्षावधि स्त्रियांची अब्रु घेऊन बेगुमानपणें संचार करणाऱ्या ह्या कामांधाला आतांच्या आतां कैद करून मृत्युलोकांतील मूर्तिमंत रौरव नरकांत-कारागृहांत आजन्म गाढा ! (दून कैद करूं पाहतात; इतक्यांत यशोमति प्रवेश करून भृगूंचे चरण धरते.)

यशोमतिः—नका, महाराज ! त्यांच्या स्वातंत्र्यावर घाला घालूं नका !

भृगुः—ह्या नीचाचे सत्ताधिकार हरण करीत असतांना मधें आढ येणारी तूं कोण ?

यशो०—महाराज ! मी इकडल्या पायाचं निर्माल्य ! मी इकडल्या प्राणांचा देह ! मी इकडल्या आत्म्याची एकनिष्ठ दासी !...

भृगुः—कोण ? तूं ह्या कुलकलंकाची अर्धांगी ? शिवशिव ! नारायणा ! किति विजोड दंपत्य हें !

वेन०—(स्वगत) माझे दून माझ्यावर उलटले ! माझी प्रत्यक्ष पत्नी शत्रूच्या पायाशीं बिलगली ! हे प्रसंग पाहण्यापेक्षां माझे डोळे कां फुटत नाहीत ? ह्या गोष्टीचा मला विचार केलाच पाहिजे ! (यशोमति व भृगु ह्यांच्या शिवाय सर्व जातात.)

भृगुः—राजा ! तूं कुठेंही गेलास, तरी तुझ्या मागचं माझं सुदर्शन सुटणं शक्य नाही !

यशो०—नका, महाराज ! असे निष्ठुर होऊं नका ! चुकीच्या समजुतीनं जरी त्यांनीं आतांपर्यंत नाहीं नाहीं तीं कुरकर्म केलीं असलीं, तरी आपण त्यांचं स्वातंत्र्य हिरावून घेऊन त्यांना जन्माचे लुले करूं नका ! महाराज ! ह्या यशोमतीच्या विनवणीकडे आपण लक्ष्य द्या !

भृगुः—यशोमति ! राजाच्या घोर स्वैर विलासांना मी आळा घालीत असतांना, तूं त्याच्या उलट माझी विनवणी करावीस, हे तुझ्या व्यवहारां स्वार्थीपणाला शोभत असलं, तरी मला जगाकडे दृष्टि दिली पाहिजेना !

यशो०—नाहीं, महाराज ! माझ्या विनवणीत निवळ स्वार्थ नाही. तर...

(पद ८ वें; चाल- खडा है देरसे० गज्जल; ताल-केरवा)

प्रतापें या जर्गी चमके त्रिकालीं वंश दिनमणिचा ॥ मलिन

लोका करी पुण्ये रवीच्या परि विमल साचा ॥ ध्रु० ॥ अशा
या सत्कुला जो येत जन्मा हा मला तारा ॥ मनीषा ही तथा
निरयीं गती ना प्राप्त हो घेरा ॥ १ ॥

म्हणून मी त्यांचं मन वळवून त्यांचा रौरव चुकविण्याची खटपट करतं आहे.
इतकंच नव्हे, तर मी तशी शपथही घेतला आहे ! म्हणून म्हणतं, महाराज !
तशी मला सवड द्या !

भृगुः—यशोमति ! तुझी विनवणी मला मान्य करतां येत नाही ! कारण
हा राजा उपेक्षेच्या किंवा ताळ्यावर येईल ह्या आशेच्या पार पलीकडे गेला
आहे. ह्यावेळीं जर त्याला कैद करून त्याचं स्वातंत्र्य हरण केलं नाही, तर जगा-
वर प्रलयकालची आपत्ति अकालीच आल्यावांचून राहणार नाही ! बोल, यशो-
मति ! तुझ्या एकटीच्या सुखाकडे पाहूं कीं तुझ्या पतीमुळे दुर्दशेत तडफडणाऱ्या
लाखां जिवांकडे पाहूं !

यशो०—महाराज ! आतांपर्यंत जशी आपण त्यांची उपेक्षा केलीत, तशी
माझ्या करितां आणखी कांहीं काळ करा ! महाराज ! अजुनीही मी माझ्या
सुखाकरितांच ही विनवणी करतं आहे, अशी आपल्याला शंका येते काय ?
तर मग, महाराज, आपल्यापुढे मी प्रतिज्ञाच करतं. आतांपर्यंत सूर्यवंशांत
उत्पन्न झालेल्या पुण्यात्म्यांच्या पायांना स्मरून सांगतं कीं, माझ्या कार्यांत अप-
यश आलं, तर मी स्वतःच्या प्राणाचा अंत करून आपल्याला मी ह्या कार्या-
करितां मार्ग मोकळा करून देईन ! (भृगु विचार करितात) महाराज ! अजु-
नीही आपण विचारच करतां काय ? नका, महाराज ! मला अशी दूर लोटून
नका !...

[पद ९ वें; चाल—सरसी रुहा० राग मुखारी; ताल—त्रिताल.]

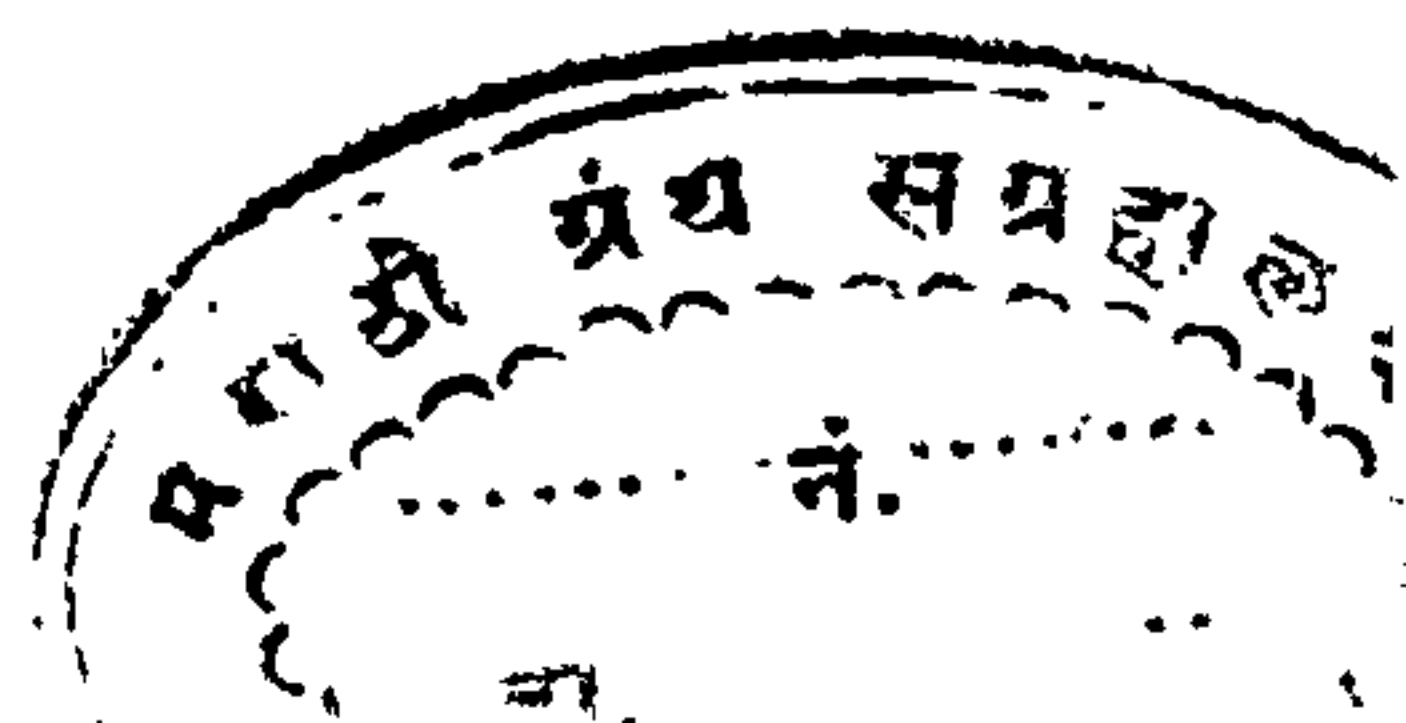
स्वकीं धरा, कृपा करा ॥ वच मानुनी भया हरा ॥
अबला—सुखासी घाला न घाला ॥ भयनाश करुनी मला द्या
धीरा ॥ ध्रु. ॥ सुकली पहा, लतिका हि मृदुला ॥ सुदया-
जला वांच्छी विमला ॥ परिपूर्ण आशा होवो दयाळा ॥
विनवी पदीं बाला दातारा ॥ १ ॥

भृगुः—इतका जर तुझा प्रखर निश्चय ठरला आहे, तर ठीक आहे. मी तुझी विनंति मान्य करतो; पण ह्याला सुदत ? तू किती दिवस प्रयत्न करणार ?

यशो०—आजपासून फक्त सहा महिने !

भृगुः—ठीक आहे. जा, यशोमति, जा आणि सहा महिने निर्भयपणाने प्रयत्न कर.

(पडदा.)

अंक २ रा.

प्रवेश १ ला.

[स्थळ—प्रणयिनीचें मंदिर; पात्रें—प्रणयिनी विचार करीत आहे.]

प्रणयिनीः—(स्वगत) ह्या चांडाळांच्या कळपांत एक ब्राह्मण येऊं पहात आहे. आणि त्या मंदिराला आपल्या कळपांत घेण्याच्या विधीकरितां माझ्या मंदिराची योजना केली आहे. ह्या सांप्रदायांत असेच आणखी कितितरी लोक येतील. कारण हें जग हरीच्या लालापेक्षां सैतानाच्या लालांनीच अधिक भरलं आहे ! कुजलेल्या नरकाला पाहून मनुष्यत्व असलेल्या मनुष्यांनं जरी नाकाला पदर लावला, तरी त्याचं प्रेमानं स्वागत करणारे कोंटक त्यांत उत्पन्न होतातच कीं नाहीं ? (पाहून) ही पहा गुरुशिष्याची जोडी आलीच ! (प्रभंजन व विश्वेश्वर प्रवेश करतात) या प्रभंजनजी. या कंटकभटजी. मी तुमचं स्वागत करते. तुमच्या ह्या दीक्षेच्या सुप्रसंगाचा मान माझ्या मंदिराला मिळत आहे, ह्याबद्दल मला धन्यता वाटत आहे !

विश्वेश्वरः—ह्या आपल्या आगतस्वागताबद्दल मी अत्यंत आभारी आहे !

प्रभंजनः—बरं आहे. प्रणयिनी, ह्यांना वरती बसवून येतो. चला कंटकभटजी. (दोघें जातात.)

प्रण०ः—(स्वगत) प्रभंजना ! तूं स्वतःला कोण समजतोस ? मी तर तुला असं समजतें कीं, तूं ह्या विषारी नागिणीच्या विळख्यांत सांपडलेला शुद्र प्राणी आहेस ! तुला खेळवतां खेळवतां लवकरच ही आपले जहरी दांत तुझ्या कंठाला लावून... (प्रभंजन येतो, त्यास उघड) या या प्रभंजनजी ! कंटकाला बसवून आलांत ? या—

प्रभंज०ः—अजुनीं तो कांतार आला नाहीं वाटतं ?

प्रण०ः—त्याचीच वाट पहात उभी राहिलें आहे !

प्रभं०ः—(तिचा हात प्रेमानें धरून) प्रणयिनी !

प्रण०ः—प्रियकर !

प्रभं०—खरंच का मी तुझा प्रियकर आहे ? प्रणयिनी ! खरंच का माझ्यावर तुझं प्रेम आहे ? ह्या राजाला सोडून माझ्यावर तूं प्रेम करावंस इतकं माझं भाग्य आहे का ?

प्रण०—नाथ ! हें मी प्रत्यक्षच का सांगायला पाहिजे ? हें माझ्या हृदयालाच विचारा...

[पद १० वें; चाल—अजिपिया हमको; कवाली; त्रिताल—केरवा.]

मुख नच मुळीं तरीहि तयाला ॥ वदेल बोला ॥ ध्रु० ॥

दाविल नयनीं निजभावाच्या, सुरम्य रंगी छवीला ॥ प्रिय-

कर ! पहाल का तिज बोला ? जी बहु विमला ॥ १ ॥

पण मी तरी काय करूं? माझं खरं खरं प्रेम, अगदीं, नाथ, तुमच्या गळ्याची शपथ हो तुमच्यावर आहे; पण हे मेले जोंपर्यंत जिवंत आहेत—

प्रभं०—कोण ! राजा आणि कांतार ?

प्रण०—होय. तेच तेच ! ते आपल्याला माझ्या प्रेमाचा घास पचवूंदेतील का ? माझ्या प्रेमाकरितां निदान तो कांतार तरी धडपडत आहे. त्याचा कांटा दूर केल्याशिवाय मी आपल्या कंठांत माळ घातली, तर (त्याच्या वक्षःस्थलावर मान ठेवून रडत) ह्या माझ्या प्रियकराचा कंठनाळ कसा सुरक्षित राहील ?

प्रभं०—लाडके ! रडू नकोस ! त्यां कांताराचा—नव्हे राजाचाही कांटा दूर करण्याच्या खटपटींत मी आहे. जिवलगे ! आपल्या लग्नाच्या मंगलाक्षता त्या नाचांच्या रक्तानंच लाल करूं म्हणजे झालं !

प्रण०—नाहीं, हें काम मी करणार आहे. ही आपल्याकरितां माझी प्रतिज्ञा आहे ! त्या दोघांना मी मारणार ! तो पहा, कांतार आलाच. आपण जरा कंटकाजवळ जाऊन वधा.

प्रभं०—ठीक आहे. (जातो; कांतार प्रवेश करतो व हंसतो.)

कांता०—(स्वगत) काय हें प्रेमाचं गुलजार पांखरूं स्वागत करण्याकरितां दारांतच उभं आहे ? (उघड) प्रणयिनी ! सांग बरं, तूं माझ्या हृदयाशीं स्वतःचं हृदय केव्हां भिडविणार ? तूं माझी केव्हां होणार ?

प्रण०—(गडबडीने आंत जाऊन पाहून येऊन) अहो, हळू बोला—हळू बोला !

तो नीच प्रभंजन माडीवर कंटकाजवळ बसला आहे. जिवलगा ! तुमच्यावर माझं प्रेम आहे हो; पण काय करूं ? हे नीच मला प्रेमाचा घास सुखानं खाऊं देत नाहीत ! प्रभंजनांनी तर मला परवां अशी भीति घातली की, माझ्या शिवाय तू दुसऱ्याच्या कंठांत माळ घातलीस, तर तुला आणि तुझ्या प्रियकराला दोषांनाही ठार मारीन !

क्रांतारः--काय ? त्या प्रभंजनानं तुला अशी भीति घातली ? (तरवार काढून) प्रणयिनी ! आतांच्या आतां ह्या तरवारीनं त्याचे तुकडे तुकडे करतो ! फक्त तुझी परवानगी पाहिजे !

प्रण०ः--नका ! प्राणनाथ ! असं साहस करूं नका ! आपल्याकरितां मी त्याला ठार मारणार आहे ! तोंपर्यंत आपण त्याच्याशीं मैत्री कायम ठेवा ! चला, मी तुमच्या पाठोपाठ येतेंच.

कांता०ः--ठीक आहे. (जातांना स्वगत) हें माझं प्रेमाचं पात्र हा प्रभंजन उपरुं पाहतो काय ? पण म्हणावं वच्चाजी, ह्या मापुकाचं प्रेम माझ्यावरच आहे ! (जातो.)

प्रण०ः--(स्वगत) खा, मेल्यांनो ! मनांत वाटेल तितके मांडे खा ! आईबापांचा पत्ता नसलेले दोषंही दळभद्रेचं मेले ! ह्यांना का घरच्या वायका नाहीत ? का त्या सुंदर नाहीत ? का ह्यांना लक्षाकरितां दुसऱ्या सुंदर कुमारी मिळणार नाहीत ? पण हे मनुष्यांतील नीच कावळेच ! ह्यांना नदीच पाणी सोडून नदीकांठाला असलेलं घाणेरं पाणी पिण्याची इच्छा व्हायचीच ! [पडदा उघडतो व क्रांतार इत्यादि मंडळी आसनावर बसलेली दृष्टीस पडतात; प्रणयिनी एका आसनावर बसते.]

प्रभं०ः--कंटकभटजी; तुम्ही इथें कां आलांत, त्याचा उच्चार करा पाहूं !

विश्वे०ः--मी कां आलों ? मी कां आलों हें मी जाणतो ! माझी वायको जाणते ! सारं जग जाणत आहे ! तुम्हीही पण जाणत आहांत; परंतु शिष्टाचार म्हणून माझ्या मंगल हेतूचा मी उच्चार करतो. मी तुमच्या मदतीला आलों आहे; मी राजसेवेकरितां आलों आहे; मी राज्य मिळविण्याकरितां आलों आहे !

कांता०ः--ह्या तीन हेतुपैकी खरा कोणता ?

विश्वे०:—राज्याकरितां राजसेवा करणार आणि राजसेवेकरितां सांप्रदायाचें मदत करणार; अर्थांत शेवटचा खरा !

प्रण०:—तुम्ही आपल्याच अकलहुषारीनं आला का ?

विश्वे०:—हो, माझ्याच अकलहुषारीनं मी आलों. मी केव्हाही दुसऱ्याचें डोकें मदतीला घेत नसतों ! माझ्या डोक्यांत ब्रह्मदेवानं—छे: चुकलों !—निसर्गानं इतकं शहाणपण भरून ठेवलं आहे कों, त्याची चणचण मला जन्मभर भासणार नाही ! काल्पनिक कार्तिकस्वामीच्या सहा डोक्यांत जितकं शहाणपण आहेत, तितकं ह्या पद्म्याच्या एका डोक्यांत आहे !

कांता०:—पण तें शहाणपण डोक्यांतल्या डोक्यांत थोपवून धरण्याचें थोडसं शहाणपण शिका. कारण तें बरंच वाहून चाललं आहे !

प्रभं०:—कंठकभटजी, हे प्रथम मी तुम्हाला का विचारीत आहे, हें तुमच्या ध्यानांत आलं असेलच. आमच्या कार्यकारी मंडळांतील तुम्ही कार्यकर्ते होणार आहांत, तेव्हां तुमच्या स्पष्ट कवूलीची जवानी अमात्य आणि प्रणयिनी ह्यांच्या समोर मला घेतली पाहिजे. तुम्ही आर्यधर्मावर पाणी सोडायला तयार आहांत ना ?

विश्वे०:—आर्यधर्मावर पाणी सोडल्या खेरीज तुमच्या सांप्रदायाचें पाणि-ग्रहण करतां येणार नाही, हें मी जाणून आहे ! स्वतःला पाणीदार व्हायचं आहे, तर मिळमिळीत आर्यधर्माला पाणी पाजविलंच पाहिजे ! बाकी प्रभंजनजी, नुसत्या पाणी सोडण्यानं मिठासारखा विरघळणारा हा आर्यधर्म नाही. ह्याला चांगला खड्डा खणून त्यांत चांगला गाडलाच पाहिजे ! तुम्ही आर्यधर्मावर पाणी सोडायला तयार असाल किंवा सोडलं असेल, पण मी त्याला खड्ड्यांत पुरून त्याची समाधी बांधायला तयार आहे !

प्रण०:—पण, भटजी, आर्यधर्माला पुरण्याकरितां खड्डा खणोत असतां संभाळा, नाहीतर धर्माला गाडतां गाडतां तुम्हीच पडाल त्यांत आणि त्याच्या समाधीऐवजी तुमचीच पुण्यतिथि करण्याचा लोकांवर प्रसंग येईल !

विश्वे०:—प्रणयिनीवाईसाहेब ! दुसऱ्याला गाडण्याकरितां स्वतःच्या पाया-

खाल्वी जमीन उकरून पोकळ करणारा हा कांहीं पोकळभट नव्हे, हें लक्ष्यांत घरा !

प्रभं०:—मग तुमच्या एकंदर उत्तरांवरून तुम्ही आमच्या सांप्रदायाची दीक्षा घ्यायला तयार आहांत म्हणायचे ! अमात्यजी, आतां ह्यांना आमच्या अटी सांगून दीक्षा घ्यायला कांहीं हरकत नाही. कंटकभटजी, आमच्या सांप्रदायांत यायच्या अर्धी...

विश्वे०:—(एकदम उठून) थांबा, प्रभंजनजी, थोडं थांबा; मी माझ्या शंकेचं अर्धी निवारण करून घेतों. प्रभंजनजी, तुमची दीक्षा घेतल्यानंतर शरीराच्या अवयवांत कांहीं फेरबदल होत नाहोना ? उदाहरणार्थः—कपाळावर एखादा ढोळा उमटणं, डोक्यावर एखादं शिंग उगवणं, हाताला आणखी फाटे फुटणं, कानाची लांबी चौपट होणं, पाठीमागं शेपटासारखा एखादा अवयव चिकटणं, असले प्रकार होत नाहोत ना ? हो, विचारून ठेवतो !

प्रभं०:—छेछे ! तुमच्या चमत्कारिक कल्पना बुवा ! अहो, आम्हांला तीन ढोळे दिसत आहेत का तुम्हाला ?

विश्वे०:—कदाचित् पूर्वी एकाक्ष असाल; आतां दुप्पट झाले असतील !

कांता०:—मला चार पाय आहेत का ?

विश्वे०:—लोकांच्या पोटावर पाय देतां देतां बाकीचे झिजून दोनच शिल्लक राहिले असतील !

प्रभं०:—मला पुष्कळ हात दिसत आहेत का तुम्हाला ?

विश्वे०:—लोकाना चांगलाच हात दाखवीत असतांना ते खर्चा पडले असतील !

प्रण०:—कायतरी बाई ह्यांच्या कल्पना ! अहो भटजी माझ्या डोक्यावर तुम्हाला शिंग दिसत आहे का ?

विश्वे०:—तें लहान असेल; अर्थात् तुम्ही ते केशपाशांत दडविलं असेल ! अथवा मदनाचा बाण त्याच्यावर चुकून बसल्यानं तें उडून गेलं असेल !

प्रभं०:—पण, भटजी, ह्या शंका तुम्हाला कां आल्या ?

विश्वे०:—नाहीं, आपली मनांत सहज कल्पना आली, ती सहज विचा-

रली ! नाही म्हणायला थोडसं कारण होतं. तें हेंच की, असा देहांत कांहीं पालट होत असेल, तर माझ्या पत्नीला कळवून येतो.

प्रण०:—तें कशाकरितां ?

विश्वे०:—ह्या दीक्षेमुळं माझ्या शरीरभर जनावरांच्या अवयवांचा देखावा दिसूं लागला, तर माझी पत्नी मला घरांत घेईल का ? म्हणून म्हटलं आपलं तिला अधों कळवून—

कांता०:—छेछे ! भटजी, तुम्ही बिलकूल काळजी करूं नका, आमच्या दीक्षेमुळं तसे कांहींच फरक होत नाहीत !

विश्वे०:—(बसून) होय का ? ठीक आहे. तर मग विचारा विचारा काय हवं तें !

प्रभं०:—तुम्ही आमच्या कार्यकारी मंडळांत शपथपूर्वक यायला तयार आहात ?

विश्वे०:—शपथेची मिळमिळीत भाषा नको; काय तें आतां करायला सांगा आणि पहा, हा आपला शिष्य बरोबर शोभतो कीं नाही तो !

प्रभं०:—शाबास भटजी ! आमच्या सांप्रदायांतील पहिलं मत असं आहे कीं, प्राण्यांचा जन्ममृत्यु होतो तो केवळ निसर्गामुळं; देवांचा काडीचाही संबंध नाही; अर्थात देव ही काल्पनिक बाब आहे, हें मत तुम्हाला आहे कबूल ?

विश्वे०:—कबूल !

प्रभं०:—महाराज जें कार्य सांगतील, तें मुकाटघानं केलं पाहिजे !

विश्वे०:—सपशेल कबूल !

कांता०:—सर्व लोक सारख्या दर्जाचे आहेत, त्यांत पवित्र किंवा अपवित्र असं कोणी नाही, असं मानलं पाहिजे !

विश्वे०:—मानीन मानीन ! ब्राह्मण, घोडा, वैश्य, गाढव, प्रधान, स्त्री इत्यादि प्राणी सारखेच मानीन आणि सर्वांना सारखाच मान देईन !

प्रभं०:—अहो भटजी, ह्या आमच्या प्रधानमंडळाला वगळून असं मानायचं !

कांता०:—मूर्तिपूजेचा निषेध केला पाहिजे !

विश्वे०:—पण हे भृगु इत्यादि ऋषि सारं जग म्हणजे ईश्वराची मूर्ति असं

भ्रम करतात, त्याची वाट काय ? शिवाय ती मूर्ति म्हणे—हें जग व्यापून दहा अंगुलं उरली आहे !

प्रभं०:—म्हणूनच सारं जग नष्ट केलं पाहिजे आणि लोकांच्या शेन्ही मुस्कटांत भडकावून दहा अंगुलं परमेश्वराची प्रचीति दाखविली पाहिजे !

कांता०:—विभूतिपूजा करतां उपयोगी नाही.

विश्वे०:—पण विभूतीची पाठपूजा करायला हरकत नाही ना !

प्रभं०:—पाठपूजा बेलाशक करा. अंतःकरणांतली दया घालविली पाहिजे !

विश्वे०:—पण भूतदया दाखवायला हरकत नाही ! भूतदयाच ती, पिशा-
चाप्रमाणं एखाद्याच्या मानगुटीवर वसणारच !

प्रभं०:—कुणाचाही खून करतांना कचरतां उपयोगी नाही !

विश्वे०:—हो हो ! वाटेल त्याचा वाटेल तसा खून करायला मी एका-
पायावर तयार आहे ! झोंपेतील, रक्त न काढतां, जागेपणीं, सांगून सवरून, कप-
टानं, झाल होळं न देतां वगैरे सर्व तन्हेचे खून मी करीन ! रोजच्या झोंपेची
कालझोंपेशीं सांगड घालण्याचं मी विद्यालयच उघडणार आहे. विद्यादानं
नहःपुण्यं !

प्रभं०:—ठीक आहे. दुसऱ्याचं तें आपलं आणि आपलं तें आपल्या बापाचं
माललं पाहिजे !

विश्वे०:—फायद्याचाच नियम हा ! साधु दुसऱ्याच्या सोन्यालाही माती-
प्रमाणं लेखतात; मी दुसऱ्याची मातीही सोन्याप्रमाणं लेखीन !

कांता०:—दुसऱ्याच्या छियाही आपल्याच मानल्या पाहिजेत !

विश्वे०:—ह्या नियमांत तुम्हा सर्वांच्या छिया धरायच्या का वगळायच्या
ह्याका खुलासा झाला पाहिजे. तसंच माझ्या छीवर एखादा परपुरुष हात टाकूं
लागला तर तो प्रकार मुकाट्यानं पहायचा की, त्याचं निवारण करायचं,
हेही सांगा !

कांता०:—काम चमत्कारिक आहांत हो ! ह्या नियमांत जे जे अनर्थ अस-
तील, त्यांचा संपर्क स्वतःला होळं देतां उपयोगी नाही, समजलांत ! पूर्व मतं
व नियम तुम्हाला कबूल आहेत !

विश्वे०:--कबूल-कबूल-त्रिवार कबूल !

कांता०:--ठीक आहे. (विश्वेश्वराच्या गळ्यांत द्वार वगैरे घालून मंडळांत घेण्याचा विधि करतात.)

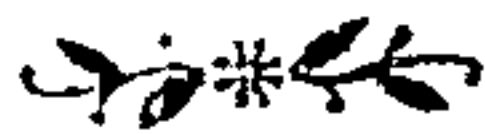
प्रभं०:--आतां तुमची महाराजाशीं खास मुलाखत करून देईन; पण जरा बेतानं वागा. चला. जा. आणखी केव्हां तरी आमच्या सांप्रदायाची तुम्हाला जास्त माहिती सांगूं.

विश्वे०:--बरं आहे. येतो मी आतां. (जातांना स्वगत) ह्या नवीन सांप्रदायाची दीक्षा घेऊन मी दीक्षित तर झालों ! आतां राज्याला काय उशीर ! (जातो.)

प्रभं०:--ह्या कंटकाचीं काहीं उत्तरं चमत्कारिक आणें चीड आणणारीं होती; पण हा ब्राह्मण आपण होऊनच आमच्या सांप्रदायांत येत आहे, आणि वाटेल तें करायला तयार आहे, ह्याकरितांच ह्याच्या भाषणाकडे कानाडोळा केल्या पाहिजे. बरं आहे. प्रणयिनी, येतो आम्ही. चला अमात्यजी.

प्रण०:--ठीक आहे. (प्रभंजन व कांतार जातात) मूर्ख आणि अचरट कंटक ब्राह्मण धर्माचा खून करून राज्य मिळवूं पहात आहे. असले कुलकलंक माझ्या दृष्टीला पडले कीं, माझ्या अंगाची लाही लाही होते ! अरे धर्मभ्रष्ट भटा ! तुझे सारे बेत हाणून पाडून तुला चांगलाच ताळ्यावर आणीन तरच नांवची प्रणयिनी ! (जाते.)

प्रवेश २ रा.

[स्थळ—शृंगारमहाल; पात्रे:—यशोमति शृंगार करून उभी आहे.]

यशोमति:--मी ऋषिमहाराजांच्या हातींपार्यो पडून नाथांना सुधारण्याकरितां सहा महिन्यांची मुदत भागून घेतली खरी, पण वादळांत सांपडलेल्या गलबताप्रमाणं माझी स्थिति झाली आहे. प्रथमतः मी भृगूंना शरण गेल्यामुळं चिडलेल्या त्यांच्या मनाला पूर्ण जाग्यावर आणण्याकरितांच मला किती श्रम

करावे लागले; आणि दिवसही त्यांत बरेच गेले. माझ्याकडून जे जे प्रयत्न करणं शक्य होतं, ते ते सर्व झाले; पण महाराजांचं मन बदलण्याचं कांहीं चिन्ह दिसत नाही. वा कलिपुरुषा ! तुझं मनाच्या मगरमिठीचं सामर्थ्य ईश्वराच्या शक्तीपेक्षांही अधिक आहे का ? आज महाराजांना ताळ्यावर आणण्याची मी एक नवीनच पण कपटाची युक्ति अमलांत आणणार आहे. माझ्या ह्या मोहक सौंदर्याचे पाश त्यांच्या विलासी मनावर चातुर्यानं घातले, तर ते ह्या रंगमहालांत माझे बंदीवान् होऊन राहणार नाहीत का ? त्यांना ह्या रंगमहालाच्या बाहेर सोडलं नाही तर त्यांचे पापाचे आचार कसे चालतील ? खरं पाहिलं तर त्यांच्यावर प्रेम असून सुद्धा त्यांच्याशी मी शृंगाराच्या आणि विलासाच्या बाबतीत आतांपर्यंत उदासीनपणानेच वागलं. पण आतां एकाएकी माझ्या प्रेमाला शृंगाराची आणि विलासाची चमक चढलेली पाहून त्यांना निस्संशय आनंद होईल. आणि ह्याकरिताच मी नाथांना बोलावणं पाठविलं आहे. त्यांची स्वारी इतक्यांत येईल. तोंपर्यंत भगवान् मदनाची उपेक्षेबद्दल क्षमा मागावी—

[पद ११ वें; चाल—ऐसिकवन० राग—भीमपलास; ताल त्रिताल]

करि विनति तव पदांना ॥ हे मदना ॥ धृ० ॥ करुनी क्षमा

दीना—कामना करावी पूर्ण; दे याचि दाना ॥ हे मदना ॥ १ ॥

(सर्व साहित्य तपासून पाहून) अगबाई हा हार तसाच अर्धवट राहिला ! नाथ यायच्या आंत गडबडीनं पूर्ण केलाच पाहिजे (हार गुंफू लागते इतक्यांत वेनराज प्रवेश करतो.)

वेनराजः—(स्वगत) आहाहा ! ही सुंदरी ह्या वेळीं किती सुंदर दिसत आहे !—

[पद १२ वें; चाल—सावली सुर० राग—भैरवी; ताल—केरवा]

कांत कामिनी ही लवलाही ॥ आहा ! मन मोही ॥ घु. ॥

वाहि सौख्यमय सुरसरिता ही ॥ आहा० ॥ १ ॥ चांदणिची का

चमक जमुनियां पुताळि बनलि ही ॥ २ ॥

(उधड) लाडके ! मदनाचीं शत्रां साफसूफ करणं चाललं आहे वाटतं !
(यशोमति जवळ येऊन राजाचा हात धरते.)

यशोमति:—माझ्या या मोहक सौंदर्याचे पाश त्यांच्या विलासी मनावर घातले,
तर ते या रंगमहालांत माझे बंदीवान होऊन राहणार नाहीत का ?

यशो०:—चित्तचकोरा ! आलांत ? सख्या ! आपली वाट किती बरं पहायची ? जिवलग आतां येईल, मग येईल अशी वाट पहात असलेल्या प्रणयी मनुष्याचा जीव कसा विरहामुळं खालवर होत असतो, हें नाथ, आपल्याला सांगायला का पाहिजे ? आपल्याला अशी उत्कंठा नाही का लागत ?

(दोघे बसतात.)

वेन०:—ती लागते कीं नाही, हें माझ्या हृदयालाच विचार ! केव्हां केव्हां तर असं वाटां कीं, ही सारी राज्याची दगदग प्रधानांच्या शिरावर टाकून लाडकीच्या शृंगारमंदिरांत अमृताचे बुटके घेतच आपल्या आयुष्याची अखेर करावी; पण असं कुठलं व्हायला ? राज्यांत एकेक अशा भानगडी उत्पन्न होतात कीं, त्या त्या मद्र प्रधानाला न आटोपल्यामुळं मलाच निस्ताराव्या लागतात.

यशो०:—राहूंदे गडे तो विषय ! ह्या शृंगाराच्या सरोवरांत, ह्या मोहकतेच्या मंदिरांत, ह्या प्रणयाच्या फुलबागेंत, ह्या आनंदीआनंदांत तो राज्याच्या घडामोडीचा रूक्ष आणि नीरस इतिहास पाहिजे कशाला ?

वेन०:—अहाहा ! हृदयचंद्रिके ! इतक्या दिवसांत तूं आज माझ्या मनाप्रमाणं बोललीस. मी तुझ्या महालांत येतो तो राज्याच्या दगदगीनं त्रासलेलं मन शांत व्हावं म्हणून ! इथें आल्यावर तूं राज्याच्या भानगडीचे प्रश्न काढावेस, अशी माझी बिलकुल इच्छा नसते. माझ्या जिवाच्या कलिजा ! अशाच रीतीनं पुढं वागून माझं मन प्रफुल्लित करशील ना ?

यशो०:—हृदयरत्ना ! माझ्या हांतून आतांपर्यंत असंख्य अपराध झाले, त्याची उदारपणें क्षमा करून माझी पुढची प्रेमाची सेवा गोड करून घ्यावी, अशी ह्या चरणाजवळ ह्या दासीची प्रार्थना आहे.

वेन०:—(यशोमति पायधरीत असतां तिला उठवून) लाडके ! हें काय ? अग, ह्या प्रेमाच्या राज्यांत पतिपत्नींचा अधिकार सारखाच असतो समजलीस !

यशो०:—महाराज ! आपल्याला जर राज्याच्या भानगडीपासून त्रास होतो, तर रहानांत माझ्याच मंदिरांत. प्रधान पहात आहेतच कारभार. हृदयेश ! राज्य कशाकरितां मिळवायचं सांगा बरं ?

वेन०:—यथेच्छ चैन करतां यावी म्हणून !

यशो०:—हें खरं ना ? नाथ ! हें खरं ना ?

वेन०:—अगदीं खरं !

यशो०:—मग आपण आपल्याच मनाशीं विचार करा. आपला वेळ राज्याच्या दगदगींत अधिक जातो का माझ्या मंदिरांत अधिक जातो ? प्रियकर ! ह्या दासीनं आपल्यावांचून विरहावस्थेंत किति रात्रीच्या रात्री कंठल्या आहेत, ह्याची आहे का आपल्याला कल्पना ? (नेत्रांत अश्रु)

वेन०:—(तिचे नेत्र पुसून) लाडके ! तुला जे मी कष्ट दिले, त्यावद्दल तूं मला क्षमा कर. तुझ्या मंदिराकडे येण्याविषयी मी टंगळमंगळ कां करीत असे ह्याचें कारण मी मघाशीं सांगितलेंच आहे. राजकीय प्रश्न महालांत उपास्थित करायचे नाहींत, असा तूं निश्चय केला आहेस; मीही तुझ्या मंदिरांत नेहमीं राहून सौख्य लुटण्याचें ठरविलें आहे. आजवासून आमच्या प्रेमराज्याचा खरा आरंभ झाला. प्रियसखं ! नेहमीं मी तुझ्या मंदिरांतच राहीन बरं !

यशो०:—अहाहा ! आयुष्यांतला आजचा हा सोन्याचा दिवस मी आपल्या प्रेमपूजनानें साजरा करविण्याचें ठरविलें आहे. नाथ !—

[पद १३ वें; चाल-जलगयीरे० कवाली; ताल-केरवा.]

जय मला हा प्रिय या कालीं, मन्मथें दिधला ॥ ध्रु० ॥

विश्वा भरुनी मोद तो उरला ॥ १ ॥ पूजना या स्वीकरा

विमला ॥ २ ॥ घन्य करुनी तोषवें अवला ॥ ३ ॥

वेन०:—म्हणजे ? माझें पूजन तूं करणार ?

यशो०:—हो मी आपलें पूजन करणार !

वेन०:—तुझी पूजा घेणं म्हणजे मी तुझ्यापेक्षां अधिक योग्यतेचा आहे, असं सिद्ध करण्याजोगं आहे. तेव्हां तुझी पूजा व्यावी कीं, नाहीं ह्या विचारांत मी आहे.

यशो०:—नाहीं, गडे, मी आपलें पूजन करणारच ! एवढा माझा हट्ट आपण पुरविलाच पाहिजे !

वेन०:—प्रेमाच्या राज्यात सर्वांचे हक्क सारखेच असतात—

[पद १४वें; चाल-वतुरंगरस० राग-जीवनपुरां; ताल-त्रिताल.]

सुमशररसभवनीं तें ना नातें मानीं, प्रियसोहिनी ! करीं न
विरसा बंधुनी ॥ धृ० ॥ मदन सदा समसुत्रीं फिरवी ॥ प्रमोद
नितांत दावी ॥ सारें जग या नियमा करवीं भुलवी रमवी ॥
नवयुगा अभिन्न करी ॥ मिळडुनि मन संसारीं ॥ कैशो मग
उरे विफल वाणी वरा अवरा जनीं ? ॥ १ ॥

तेव्हां मी तुझी पूजा करी घेऊं ? वाटेल तर दोघं जण एकमेकांची पूजा करूं !
आहे तुला कबूल ?

यशो०:—इश ! इकडचं कांहीं तरीच गडे ! आपण जरी मला वरोधरीनं
वागविलं, तरी आपल्या नखाची तरी सर ह्या दासीला येईल का ? महाराज !
मी आपली पूजा करणं, हेंच योग्य आहे. तसंच साम्राज्यांतल्या सान्या
लोकांनी आपली पूजा करावी, असा आपण हुकूम जाहीर केला आहे ना ?

वेन०:—होय. पण यशोमति ! तूं राजकीय प्रश्न इतक्या लवकर काढ-
शील, अशी माझी कल्पना नव्हती !

यशो०:—नाथ ! आपण गैरसमज करून घेऊं नका. मी म्हणतं कीं, सान्या
लोकांना मात्र आपली पूजा करायला परवानगी मिळावी, आणि
मला मात्र माझ्या हृदयाच्या राजाची पूजा करायला परवानगी मिळू नये, असं
कोणतं बरं पातक मी घेऊं आहे ?

वेन०:—सखे ! मनाला वाईट वाटून देऊं नकोस. तुझ्या मनांत जर उत्कट
इच्छा आहे, तर कर खुशाल कर !

यशो०:—अहाहा ! हृदयाच्या परमेश्वरा !

वेन०:—काय ? काय ? म्हणालीस यशोमति ?

यशो०:—नाथ ! आपणच परमेश्वर आहां ! माझ्या हृदयाचे आणि सान्या
जगाचे आतां आपणच ईश्वर झाला आहांत ! तो पूर्वीचा ईश्वर गेला—ठार
झाला ! !

वेन०:—शाबास शाबास यशोमति !

यशो०:—करतेंच आतां पूजनाला आरंभ. (कलश आणण्याकरितां जाते

तों वेनराज तबकांतला हार दूर फेंकून देतो, यशोमती कलश घेऊन येते) पाय घावा गडे धुवायला.

वेन०:—अग, देव कुठे पाय देत असतो ? तो भक्तानं स्वतःच व्यायचा असतो. हा सारा देह तुझ्या ताव्यांत दिला आहे. आतां ह्याचं काय करायचं तें तूच कर. मी कांही करणार नाही समजलीस !

यशो०:—देह माझ्या ताव्यांत देऊन फक्त जीभ मात्र आपल्या ताव्यांत ठेवली आहे वाटतं ? कारण ती मात्र तोंडांतल्या तोंडांत वाटेल तशी चालत आहे !

वेन०:—विज्याचा लांच देऊन ती ही तू बंद करणार आहेसच ! (स्वगत) अलिंगनसुखांत व्यत्यय आणणारा हार मी फेंकून दिलाच. आतां पाहूं या ही काय करते ती ! हार घालण्याच्या वेळीं हिचा गोंधळलेला चेहरा मोठा मजेदार दिसेल नाही !

यशो०:—(सर्व पूजा करून) अगबाई ! ह्या तबकांतला हार काय झाला ? आतां होताना ? आतां काय करूं ? प्राणनाथांच्या पूजेत व्यत्यय येऊन आतां पूजेचा भंग तरी नाहीना होणार ? (विचार करून) हं असंच करावं. प्रियकरा ! पूजेतील हार कुठे ठेवला त्याचं विस्मरण झालं आहे, म्हणून—

[पद १५ वें; चाल—यंत कौधा०; राग—खरहरिप्रिया; ताल त्रिताल]

वंदुनीयां वंद्य पाया ॥ विनविते ही धन्य जाया ॥
अंबुजांची मंजुमाला, ठेविली मी मंदिरीं या ॥ ध्रु. ॥ भाग्य
हीना खचित ती खरि ॥ नाथचरणा मुक्त गोजरि ॥ धुंडि
परिना गवसेत करि ॥ करहार घ्यासख्या ! म्हणुनियां ॥ १ ॥

प्रवेश ३ रा.

[स्थळ—अरण्य; पात्रेः—भृगु विचार करित प्रवेश करतात.]

भृगुः—संधासंधानं एक होणारी लोकसत्ता आणि शस्त्रास्त्रांच्या जोरावर वाढणारी राजसत्ता ह्यांच्या दुधारी कैचीत हा भृगु ऋषि ह्यापूर्वी असा कधीही

सांपडला नव्हता ! खरं पाहिलं, तर लोक आणि राजा ह्यांच्यापेक्षां माझाच अधिक केविलवाणी स्थिति झाली आहे ! लोक ' नको नको ' म्हणत असतां मी सूर्यवंशाचा अभिमान धरून राजाला सिंहासनावर बसविलं आणि मी तपश्चर्येकरितां हिमालयांत निघून गेलों. मला आशा होती कीं, तरुणपणांत थोडासा अधिक उत्सृंखल असणारा राजा पुढें सुधारेल; परंतु ह्या कुलकलंकानं, आपल्या पापी वर्तनानं स्वतःच्या नव्हे तर माझ्याही तोंडाला काळं फासून मला तोंडघशीं पाडलं ! ह्याच्या घोर कर्माचीं भेसूर चित्रं ढोळ्यापुढें उभों राहिलीं, कीं, एखादे वेळीं ह्याला ठार मारण्याचा मोहही मला आवरत नाही; पण हें भयंकर कर्म मी कसं करूं ? ब्राह्मण राजांना देहांत प्रायश्चित्त देण्याकरितां जन्माला आले आहेत का ? तपश्चर्येच्या पुण्याईचा उपयोग वधाकडे करायचा का ? नाही, राजाला मारतां उपयोगीं नाही ! आर्यावर्तातील प्रजेला राजघाताचा धडा बिलकूल मिळतां उपयोगीं नाही ! हा वेनराज...

(प्रणयिनी प्रवेश करते.)

प्रणयिनी:—ठार उडालाच पाहिजे ! ह्या नरराक्षसा जवळ जन्मण्यासारखं असं काय राहिलं आहे ?

भृगु:—कोण ? प्रणयिनी ?

प्रण०:—होय, महाराज, तीच ही अभागिनी ?

भृगु:—तूं इथें ह्या वेळीं मध्यरात्रीं कशी ?

प्रण०:—मध्यरात्रीं ? महाराज ! पूर्वीची कोमल आणि निष्पाप

प्रणयिनी म्हणून जाऊन आतां आपल्यापुढें हें प्रणयिनीचं पिशाच उभे राहिलं आहे, असं समजा ! तें पहा लोकांच्या कत्तलीचं स्थान. माझ्या हृदयदेवतेचं रक्त त्या ठिकाणीच वाहिलं ! माझा सौभाग्यरवि त्याच ठिकाणीं अस्ताला गेला ! माझ्या सान्या सौख्याची होळी त्याच ठिकाणीं झाली ! आणि हें प्रणयिनीचं भूतही पण त्याच ठिकाणीं निर्माण झालं ! आज एकच प्रणयिनी जिवंत राहिल्यामुळं असं बडबडत आहे, पण अशा हजारो प्रणयिनी इच्छेविरुद्ध भ्रष्ट होऊन मातीला मिळाल्या आहेत ! रात्रीं अपरात्रीं, सबड सांपडेल ! तेव्हां इथें येतें, ह्या चांडाळांनीं माझा कुंकुमतिलक पुसला असला, तरी माझ्या प्रेमदेवतेच्या

रक्तानं पवित्र झालेल्या धुळीचा तिलक कपाळी लावतें; दोन घटका निवांतपणें असून नाथांच्या आत्म्यावर अश्रु ढाळतें आणि पुनः राजवाल्यांत निवून जातें ! महाराज ! आपण जरी यशोमति राणीना, राजाला सहा महिने स्वातंत्र्य दिल्याचें वचन दिलें आहे, तरी त्याला ठार करायला मला कांहींच हरकत नाही ! मला राजा, प्रभंजन आणि कांतार ह्या तिघांनाही ठार करायचें आहे; आणि अशी संधी येईतोपर्यंतच मला जगायचें आहे !

भृगुः—नको, प्रणयिनी, सध्यां नव्हे केव्हांही राजघात करूं नकोस ! कारण राजघात करणें हें आर्यांचें ब्रीद नव्हे !

प्रण०—आर्यांचें ब्रीद ! महाराज ! आर्य आहेत कुठें ? आर्य कुणाचेही गुलाम होत नसतात. पण आज पहावं तो जिकडे तिकडे गुलामांचा बुजबुजाट झाला आहे ! आर्य लोक पापी नसतात; पण त्यांच्यांतले राजे धर्माचा खून करून आपल्या आईवहिणींवर उलटत आहेत ! अशा स्थितींत ह्या देशांतल्या नरपशूंना आर्य ह्मणणं ह्मणजे आर्य शब्दाची नुसती विटंबना आहे ! आर्यच नाहीत तर त्यांचें ब्रीद तरी कुठलें ? राजा हा ठार झालाच पाहिजे !

भृगुः—तुझें अंतःकरण पोळल्यामुळें तुझ्या मुखांतून असे जळजळीत उद्गार निघावेत हे ठीकच आहे, तरी पण, प्रणयिनी, मी तुला पुनः सांगतो कीं, तूं राजघाताच्या नादाला लागूं नकोस !

प्रण०—कां ? महाराज ! राजवधाच्या उलट कां जातां ? ह्याच्या कोणत्या गुणाकडे पाहून ह्याला जिवंत ठेवायचें ? ही मूर्तिमंत आग एकदम विझविली, तर जग शांततेच्या साम्राज्यांत सुखानं नांदणार नाही का ? हा राज्यावर बसल्यापासून पावसाचा एक थेंब तरी पडला आहे का ? कुणाचें वित्त सुरक्षित आहे का ? कुणाची कांता सुरक्षित आहे का ? कुणाच्या प्राणाची शाश्वति आहे का ? कोणत्या बाजूने म्हणून लोक सुखी आहेत ?

भृगुः—राजांच्या पुण्याईनेच देशाला ऊर्जितावस्था येत असते. वेनराजाच्या ठिकाणी तशी पुण्याई नसल्यामुळे देशांत असा गोंधळ माजून राहिला आहे, हें ठीकच आहे. तरी पण प्रणयिनी, त्याचा वध करणें हें तुझें कर्तव्य नव्हे !

प्रण०:—माझ्या संसाराचा ज्यानं सत्यानाश केला, त्याचा वध करणं हें माझं कर्तव्य कसं नव्हे ? मला तर त्याच्या वधाचा पूर्ण हक्क आहे !

भृगु:—प्रणयिनी ! वेनराजासारख्या व्यक्तीचा केवळ एक व्यक्ति ह्या दृष्टीनं विचार करायचा नसतो, तर त्याचा धार्मिक आणि राजकीय दृष्टीनंच खलू करावा लागतो. धर्माची सत्ता त्यानं झुगारली, ह्या पातकाच्या पोटांत त्याची सर्व पातकं आलीं. तरी पण त्याला नाना उपायांनीं ताळ्यावर आणून धर्माची सत्ता कबूल करायला लावणं, ह्यांतच खरं शहाणपण आहे, ह्यांतच राष्ट्राची अब्रू बचावणार आहे, आणि ह्यांतच आर्यावर्तातील लोकांना, इतर राष्ट्रांना राजनिष्ठेचे धडे शिकविण्याचा हक्क प्राप्त होणार आहे ! प्रणयिनी ! ह्या सर्व गोष्टीकडे लक्ष्य दिव्यास तुझं दुःख, माझा अपमान किंवा राष्ट्राची होणारी दुर्दशा ह्यांच्याकडे कांहीं काळ काणाडोळा केलाच पाहिजे. माझ्या गैरहजेरींत एकदां त्यानं प्रजाजनांचा संहार केला; पण आतां तसा अत्याचार त्याला करता येणार नाही. इलीं त्याचं प्रत्येक कृत्य मी हाणून पाडत आहे ! हाणून म्हणतो, तूं राजघातापासून परावृत्त हो ! तो तुझ्याचरणीं लवकरच कृतापराधाची क्षमा मागण्याकरितां लोटांगण घालत येईल !

प्रण०:—आपल्याला राजाच्या अंतःकरणाची परीक्षा नाही, असं तरी म्हणण्याचं धाडस मी कसं करूं ? तो इतका हट्टी आणि निग्रही आहे की, प्राण गेला, तरी आपला निश्चय सोडणार नाही ! सूर्यवंशांतील राजे, मग ते पुण्यवान महात्मे असोत की, पापी दुरात्मे असोत, ते हट्टी, निग्रही आणि निश्चयी असतात एवढी गोष्ट खरी; आपण कितीही त्याच्या कार्यांत आडकाठी घातलीत, तरी त्याचे चुकूनमाकून अत्याचार चालणारच ! अशा हैराण स्थितींत त्याच्या सुधारण्याकडे डोळे लावून बसण्यापेक्षां त्याचा एकदम खून केलेला काय वाईट ?

भृगु:—नको, प्रणयिनी, असा अत्याचार करूं नकोस ! मी तुला अधिकारानं नव्हे, तर प्रेमानं सांगत आहे !

प्रण०:—नाथांच्या पवित्र रक्ताला स्मरून मी राजघाताची प्रतिज्ञा केली आहे ! त्या प्रतिज्ञेवांचून ह्या जगांत माझं असं कांहींच उरलं नाही ! मी माझ्या प्राणनाथांच्या आत्म्यावांचून कुणालाही जाणत नाही ! ते पहा—ते पहा—नाथ—

रक्तानं न्हालेले नाथ-मला खुणावत आहेत ! ते पहा-मला राजाचा खून करण्याची आज्ञा करीत आहेत ! करतें !-नाथ ! राजाचा खून करतें-त्यावांचून ही प्रणयिनी स्वर्गात आपल्याकडे केव्हांही येणार नाही ! [त्वेषानें जाते.]

भृगुः—विदारलेलं अंतःकरण स्वतः तर विदीर्ण होतंच, पण दुसऱ्याचंही हृदय विदीर्ण करण्याची धमक त्याच्यामध्ये येते ! आणि हा स्वभावधर्मच आहे ! आतां त्यापुढें राजाची कृत्यं हाणून पाडण्याशिवाय निराश होई तों त्याला शावूद राखणं, हेही कृत्य मला करायला पाहिजे. प्रणयिनी ! तूं भावनेच्या भरात राजाला मारण्याची प्रतिज्ञा केलीस खरी, पण मी तुला राजघात करूं देणार नाही; माझे सर्व प्रयत्न थकल्यावर शेवटें ' मृत्युलोक सोडणं ' हीच शिक्षा मी त्याला देणार; परंतु प्रणयिनी, मी तुला त्याचा खून करूं देणार नाही; मी करणार नाही आणि प्रजाजनापैकी कुणाचेही हात राजवधाच्या पातकानं विटाळूं देणार नाही ! राजाचा प्राण जाईल त्या वेळीं हा भृगु जगाला बजावील की, राजघात झाला, पण भृगूनं राजहत्येचं पातक आपल्या शिरावर घेतलं नाही ! राजानं मृत्युलोक सोडला, पण प्रजा राजनिष्ठेपासून ढळली नाही ! राजा आपल्या कर्मानं मेला ! राजाची हत्या राजाच्याच कपाळीं बसली !! वा जगा ! हे अद्भुत प्रसंग तुला थोडक्याच काळांत पहावयास सांपडतील !!!

[जातात.]

प्रवेश ४ था.

[स्थळः—खासगी दिवाणखाना; पात्रेः—वेनराज व कांतार बोलत आहेत.]

कांतारः—जगांत क्रांति घडविणारा हा आमचा सिंह, प्रेममंदिरांतल्या प्रेमाच्या कोमल व मोहक रेशमी तंतूनी ज्या वेळीं जखडला आणि त्या तंतूना तोडण्याचं धैर्य जेव्हां त्या आमच्या सिंहाला होईना, त्या वेळीं, महाराज, खरो-खरीच आमचं धावं दणाणलं !

वेनराजः—मित्रा ! घाबरूं नकोस. ह्या वेनराजाचं स्वैराचारी मन कुपा-
च्याही पाशांत जखडून राहणं शक्य नाही ! यशोमतीच्या प्रेमांत तें तुला
बोडसं गुरफटल्या सारखं दिसलं, पण तो निवळ भास होता—

[पद १६ वें; चाल-मैकै अदक्०; राग सुग्राई; ताल-त्रिताल.]

बंधनिं युगांतरिहि हें माझे मन ना क्षणभरि पडे समजे
॥ ध्रु ० ॥ राहि इंदुकोमलकिरणीं ॥ मत्त महागज कर्धि का
खिलुनी ॥ जयाच्या वन दिपें तेजे ॥ १ ॥

कांता०—आपण राणीसाहेबांच्या प्रेमपाशांत सांपडलां, असं समजण्या-
बरोबर धार्मिक म्हणविणाऱ्या पुंडांनीं आनंदोत्साह सुरू केले. ब्राह्मण तर
आनंदानं नाचूं लागले !

वेन०—माझ्या साम्राज्यांत हाच कायतो चळवळ्या समाज आहे. ह्याच्या
अनुकूलतेची वाट न पाहतां सरसहा सर्व ब्राह्मणांची मी कत्तल करणार !

(प्रभंजन व प्रणयिनी प्रवेश करतात.)

प्रभंजनः—नाहीं, महाराज, आपल्याला साऱ्या ब्राह्मणांना मारतां येणार
नाहीं; आपल्याला एकाला जिवंत ठेवावं लागणार !

वेन०—काय ? एक ब्राह्मण माझ्या कार्याला अनुकूल झाला ? कुठें कुठें
आहे तो माझा दोस्त ?

प्रभं०—महाराजांच्या चरणापाशीं सर्व हकीकत सादर करतो. कंठक ह्या
नांवाचा एक भिक्षुक आपल्या कार्याला येऊन मिळण्याची इच्छा करीत आहे.
त्याच्या येण्यापासून आमच्या कार्याला विशेषशी मदत होईल, अशा आशा
करण्याचं कारण नाही; तरी पण एक भिक्षुक आपल्या गोटांत आला, ह्याबद्दल
ऋषींना आपल्याला खिजवितां येईल !

वेन०—ठीक आहे. प्रभंजन, आणा त्या ब्राह्मणाला. माझ्या अनुयायांचा
सत्कार करायला मी केव्हांही एका पायावर तयार असतो !

प्रभं०—जशी महाराजांची आज्ञा. परंतु महाराजांच्या चरणापाशीं माझी
एवढी विनंति आहे की, राजनिष्ठपणाच्या उद्देशानं तो कांहीं मूर्खपणासारखं
कळं लागला, तर महाराजांनीं त्याच्याकडे काणाडोळा करावा.

वेन०:—ठीक आहे. आणा त्याला भेटूला. (प्रभंजन विश्वेश्वराला घेऊन येतो)

प्रभं०:—कटकभटजी, हे महाराज इथे बसले आहेत.

विश्वेश्वर:—अहाहा ! धन्य आज मी ! धन्य माझे कुल ! धन्य माझे आईबाप कौं, मी त्यांच्या पोटी आलों ! धन्य माझी बायको कौं मी तिचा पति झालों ! धन्य माझा आश्रम कौं, मी त्यांत राहिलों ! (स्वगत) असाच स्तुतीचा भडिमार करून महाराजांना गारेगार करून टाकलं पाहिजे ! धन्य धन्य मी ! आज मला पाहिजे तसं राजदर्शन झालं ! राजकर्णांत कुजबुजण्याचं नसोव मला मिळालं ! राजाच्या पायांत लोळण्याचं ऐश्वर्य मला प्राप्त झालं ! !

वेन०:—(स्वगत) हा राजनिष्ठेचा दणका कांहीं निराळ्याच प्रकारचा दिसतो ! हा ब्राह्मण आतां त्या राजनिष्ठेच्या सपाट्यांत काय करणार हेंच समजत नाही !

विश्वे०:—राजभेटीच्या आनंदांत राजवंदन करायला विसरलों, त्या-बद्दल महाराजांनी क्षमा करावी. (मनांत) देतोच आतां विशेषणांना सर-वती ! विशेषणांच्या आणि स्तुतीच्या मान्याने महाराज कुठवर बठणीला येत नाहीत ते पहातो ! (उघड) प्रौढप्रतापनिधि, राजराजेश्वर, अखिलविश्वपति, राजाधिराज, सम्राट—

प्रण०:—(स्वगत) काशीपासून रामेश्वरापर्यंतचा हा प्रवासच झाला म्हणायचा !

विश्वे०:—राजाधिराज, सम्राट, सूर्यवंशकुलतिलक—

वेन०:—काय काय म्हणालात कटकभटजी ?

विश्वे०:—(घाबरून) नाहीं नाहीं चुकलों !

प्रभं०:—घाबरूं नका कटकभटजी. महाराजांना सूर्यवंशाचं नांव काढलेलं आवडत नाही. हं चालूं दे तुमची विशेषणाशीं कुस्ती !

विश्वे०:—(स्वगत) विशेषणांचं कांहीं जुळत नाहीसं दिसतं. त्यांना आतां सोडविठीच देतो ! (उघड) आपला सेवक, आपल्या पायाचा किंकर, आपल्या सुखी आणि आनंदी प्रजेतील एक राजनिष्ठ प्रजाजन, हा दासीपुत्र आपल्याला—

काता०:—कंटकभटजी, तुम्ही ब्राह्मण ना ? मग दासीपुत्र कसे ज्ञातांत ?

विश्वे०:—सांगतों सांगतों, हेही सांगतों अनात्य ! महाराजांच्या राज्यांतील जितके पुरुष तितके सारे महाराजांचे दास आणि जितक्या ब्रिया तितक्या दासी. अशाच एका भाग्यवंती दासीच्या पोटी आलेला हा भाग्यवान दासीपुत्र दास आज महाराजांना वंदन करण्याच्या तयारीत आहे ! पटली कों नाही दासीपुत्र शब्दाची व्याख्या बरोबर !

काता०:—पटली, अगदी बरोबर पटली !

विश्वे०:—ऋषाळाला हात लावून मुजरा केला असतां कपाळ पिटल्याचा देखावा दिसतो. म्हणून ही चाल अजिवात मोडून असा साष्टांग नमस्कार घालण्याची चाल मी पाडतो ! (साष्टांग नमस्कार घालतो) हा आज्ञा साष्टांग नमस्कार ग्रहण करावा महाराज ! (तसाच पडून राहतो.)

वेन०:—(कांहीं वेळाने) अरे हा भटजी राजभेटीच्या आनंदांत गत-प्राण झाला कों काय ? हा असा का लांबलचक होऊन पडला आहे ? अहो कंटक भटजी !—

विश्वे०:—महाराजांची काय आज्ञा आहे ?

वेन०:—उठा, असे मूर्खासारखे पडून काय राहिलां ? उठा !

विश्वे०:—(पडूनच) आपण बसला आहांत; आपल्या बरोवरीनं कसा बसूं ?

वेन०:—काय चमत्कारिक गद्दा आहे रे हा ! उठा म्हणतों ना !

विश्वे०:—(उठून) जशी महाराजांची आज्ञा ! वास्तविक आपण उभं राहिलं असतां आम्ही वाकून ओणव्यानं व्यवहार केला पाहिजे ! आपण बसला असला म्हणजे आम्ही जमीनीवर सपशेल पडून सरपटलं पाहिजे ! कारण आपल्या बरोवरीनं वागण्याची, उभं राहण्याची आमच्यासारख्या दासांची योग्यता नाही ! आपल्या उंचीशीं आमची उंची येईल, अशा तऱ्हेनं आम्ही वागतांच उपयोगी नाही ! म्हणून लोकव्यवहार झुगारून देऊन मी पुनः निजतो. (निजूं लागतो)

वेन०:—कंटकभटजी, तुम्ही निजूं नका. माझ्या हुकमावरून उठून बसा !

विश्वे०:—जशी महाराजांची आज्ञा ! (बसतो)

प्रण०:—कायहो कंटकभटजी, महाराजांचं राज्य मिळविण्याची तुमची महत्वाकांक्षा आहे नाही का ?

विश्वे०:—हो आहे. पण भृगुऋषिसारखा महाराजांच्या जिवावर उठूब राज्य मिळविण्याची नाही ! भृगुऋषि मात्र लोकांच्या सुखाचं ढोंग करून महाराजांचं राज्य मिळविण्याकरितां कसा कावळ्यासारखा टपून बसला आहे ! अशाचं कुठें राज्य मिळत असतं ? ये ये म्हणावं असा धर्मभ्रष्टेच्या समरांगणांत ! कसा टिकतोस तो पाहूं माझ्या समोर !

वेन्न०:—तुमच्या ह्या राजनिष्ठेच्या अतिरेकावरून तुमच्या जोडीला कोण-ताही धर्मभ्रष्ट टिकणार नाहीसं वाटतं !

विश्वे०:—(स्वगत) महाराज चीत झाले वाटतं बरं का माझ्या भडि-मारानं ! (उघड) महाराज ! आपल्या कीर्तीचं वर्णन करायला हा पामर समर्थ नाही. महाराजांनीं आपल्या कृतीनं सारा देश उजाड पाडला, पण कीर्तीचं रम्य मंदिर बांधलं ! महाराजांनीं हजारां लोक मारले आणि बाकीचे जिवंत राहिलेले मारल्या सारखे केले !

कांता०:—अहो कंटकभटजी ! तुम्ही करीत आहां, ही महाराजांची स्तुति कीं निंदा ?

विश्वे०:—स्तुतीच ही ! महाराज ! आपल्या ऐश्वर्याचं वर्णन करावं, तितकं थोडंच आहे !

कांता०:—इतकं हें सारं आपल्याला मिळणार म्हणून आतांपासूनच तुमच्या तोंडाला पाणी सुटलं असेल नाही ! कदाचित ह्या राजवाड्यांतल्या वस्तूंच्या मोजमापापर्यंतही तुमची मजल गेली असेल. कारण खाल्ल्या घरचे वासे मोजणारोच तुम्ही मंडळी !

विश्वे०:—आतां, महाराज, मी पूर्वी कसा होतो, पण आपल्या दर्श-वाचा घ्यास लागल्यापासून कसा बनलों, ह्याचं थोडंसं वर्णन करतो. पूर्वी मला मुंगी मारतांनाहो इत्तीएवढं भय वाटत असे, पण आतां मी वाटेल तितक्या ह्या, मग त्या कुणाच्याही असोत, करायला एका पायावर तयार आहे !

वेन०:--भले बहादुर ! अशा इसमांची मला जहरी आहेच !

विश्वे०:--पूर्वी मी स्वतःच्या पत्नीकडेही वाकड्या दृष्टीनं पाहण्याला भीत होतो, पण आतां जगांतल्या सान्या स्त्रियांकडे स्वतःच्या स्त्रीच्या दृष्टीनं पाहण्याची मी संवय केली आहे !

वेन०:--कंटकभटजी, राजाजवळ कसं बोलावं, ह्यांत तुम्ही तरबेज आहां; पण किति बोलावं ह्याचं प्रमाण अजुनी तुम्हांला समजलेलं दिसत नाहीं !

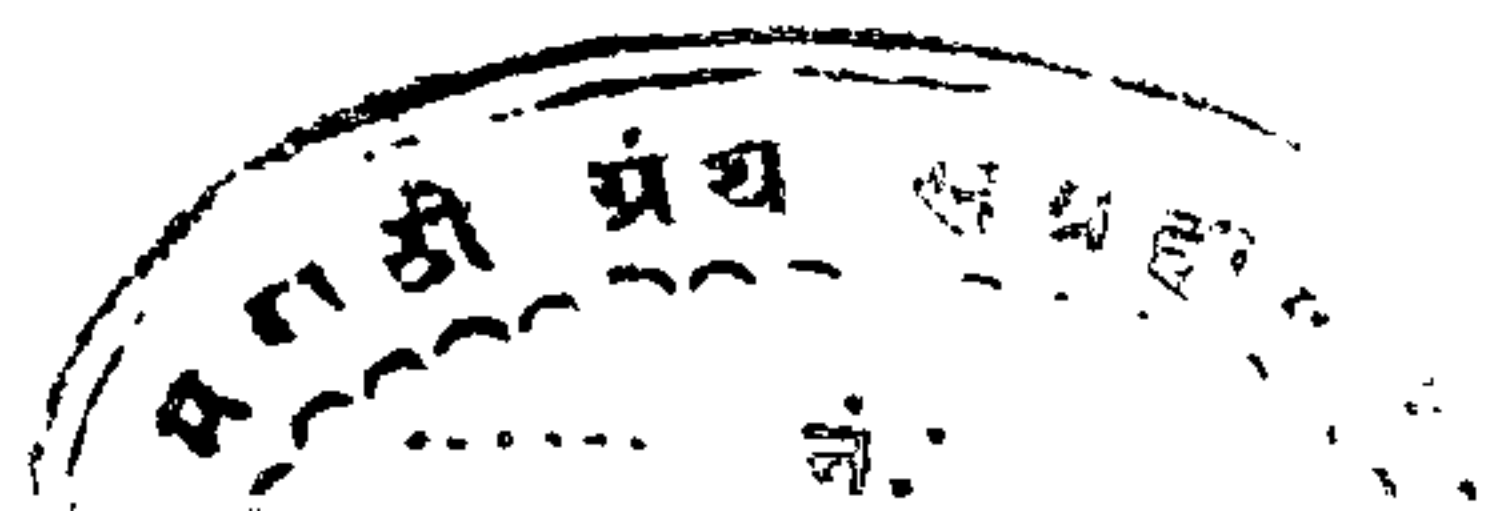
विश्वे०:--महाराजांनीं माझं भाषण थोडसं ऐकण्याची कृपा करावी. मी पूर्वी इतका भित्रा होतो कीं, गळ्यांतल्या जानव्यालाही भीत असे. कारण तें मला गळफांसासारखं वाटे ! रात्रीं निजतांना तर तें मी अंतराळीं हातांत धरून निजत असे. बायकोच्या भित्रया धनुष्याप्रमाणं दिसत म्हणून तिच्या पुढें मी खालीं मान घालूनच वावरत असे. आणि पत्रावळ ढालीसारखी दिसत असल्यामुळे मी ढोळे मिटूनच जेवीत असे. युद्ध शब्दाची तर मला इतकी धास्ती बसली होती कीं, मल्लयुद्ध ह्या शब्दानंही मी घामाघून होत असे ! पण आतां ढाल पाहिली कीं, छातीचीं ढाल करात्रीशीं वाटते. तरवारीचं पाणी पाहिलं कीं, अंग पाणीदार होऊं लागतं ! युद्धाचं नांव ऐकल्याबरोबर अंगांत इतकं स्फुरण चढतं कीं, त्याच्या खुसळ्यानं अंगावरचीं वस्त्रं भूकंपांत सांपडलेल्या इमारती प्रमाणं इतस्ततः पडतात ! स्फुरणानं माझे हाल होतात म्हणून मी युद्धाचं नांवही सोडून दिलं आहे ! तरी नांवाकरितां युद्ध करण्याची माझी तयारी आहे ! महाराज ! आपलं दर्शन व्यायचं इतका निश्चय होण्याबरोबर ही अशी कांति झाली, मग आतां ह्या पुढें मी किति पराक्रमी होईन ?

वेन०:--कंटकभटजी, तुमचं भाषण आमच्या कर्णेंद्रियाच्या शक्तीच्या पलीकडे गेलं. आतां कृपा करून आटपतं ब्याल, तर बरं होईल !

विश्वे०:--(स्वगत) महाराजांना स्फूर्तीचा इतिहास रुचला नाहीं वाटतं (उषड) आतां थोडसं सांगायचं म्हणजे--

प्रमं०:--अहो कंटकभटजी, थोडीशी आपली जोभ आवरा. महाराजांना त्रास होईल, अशी कोणतीही गोष्ट करणं चांगलं नव्हे !

विश्वे०:--नाहीं पण थोडसं--

वेन०:--बस ! ए भट्टरग्या ! तोंडांतून एक अक्षरही काढूं नकोस ! कोण आहेरे ? ह्या कंटकाला सुळावर चढवा ! राजापुढे कसं वागावं, ह्याची अक्कल नसणारा प्रत्येक मनुष्य ह्या मृत्युलोकाला मुकलाच पाहिजे ! न्या, ह्याला ठार मारा ! ह्याच्या फाजील राजनिष्ठेचा तर मला किळस आला ! अभिमानशून्य-तेची कमाल झाली ! (विश्वेश्वराला दूत पकडतात)

विश्वे०:--अरे बापरे ! हें काय झालं ? राज्य म्हणजे अखेर सुळावरची पोळी ठरली ! अग आईग ! मी शाहाणा होईतो दरबारांत येणार नाहीं ! कृपा करा महाराज !

प्रण०:--महाराज, ह्या ब्राह्मणावर दया करावी. ह्याला राजमंदिरांतील रीतिरिवाज माहित नाहींत. हा अडाणी आहे इकडे महाराजांनी लक्ष्य द्यावं !

वेन०:--बरं आहे. प्रणयिनी, तुझ्याकरितां ह्याला मी एकवार सोडतो. मला ह्या गलिच्छाचा नुसता वीट येऊन गेला आहे ! असल्या अभिमान-शून्य मित्रापेक्षां करारी, अभिमानी शत्रूच बरा म्हणायचा ! कंटका जा--

प्रभं०:--महाराज, हें काय ? हा जरी असा असला, तरी ह्याचाही आपल्याला कांहीं तरी उपयोग करून घेतां येईल.

वेन०:--असल्या गर्दभांची मला मुळीच जरूरी नाहीं !

(पडदा पडून वाज्याच्या दुसऱ्या भागांत विश्वेश्वर पळत येतो.)

विश्वे०:--दरबारांतील पहिल्याच शल्यापागोट्यानं टाळक्याचें चांगलेच केंस निघाले ! टाळकं शिल्क राहिलं हेंच भाग्य म्हणायचं ! आतां पुरे हा दरबार ! पळा आपल्या आश्रमाकडे !

(जाऊं लागतो तोंच प्रणयिनी प्रवेश करते)

प्रण०:--अहो कंटकभटजी ! अहो कंटकभटजी ! असे पळतां का ? इकडे या. हें पहा, ह्या दरबारी प्रकाराबद्दल--

विश्वे०:--माफ करा प्रणयिनीबाई ! तुमचा दरबार पुरे झाला !

प्रण०:--कंटकभटजी, असे वैतागूं नका. अहो, मी आहेना तुमची पाठ राखणारी ? असे घाबरतां कां ? आतां जरी असा प्रकार झाला असला, तरी वाटेल तें साहस करून--मग तें राजाच्या खुनाचंही असलं, तरी तें करून-तुम्हांलाच राज्य मिळवून देण्याचं मी मनांशीं ठरविलं आहे !

विश्वे०:—मला ? मला राज्य ? तुम्ही मला राज्य मिळवून देणार आहांत ?

प्रण०:—हो मी !

विश्वे०:—कां ? प्रणयिनीबाईसाहेब ! माझ्याकडे आपला इतका कां ओढा ?

प्रण०:—आपल्याकडे का ? आतां ह्याचं कारण काय सांगूं बाई ? ह्याचं कारण—ह्याचं कारण.....

[पद १७ वें; चाल—संयोलो जावो०; कवाली; ताल—केरवा.]

हा आला प्रेमपंकजाला ॥ बहार गोंड फार ॥ शोभत भारी तयाला ॥ ध्रु० ॥ भृंगापरी रसिक तुम्ही बनुनियां ॥ घ्या रसासि; निज मनासि तोषवा; सुखीं हुला ॥ कृतार्थ कराच त्याला ॥ हा० ॥ १ ॥

विश्वे०:—आं ? माझ्यावर तुमचं प्रेम आहे ? वा: मग काय बहारच झाली ! म्हणजे मला राज्य मिळवून देऊन स्वतः महाराणी होण्याचा तुमचा विचार दिसतो ! सांगा सांगा, आतां तुम्ही सांगाल तें करतो !

प्रण०:—असं का गडे, चला तर माझ्या मंदिराकडे आपल्याला सारं सांगते ! (जातात)

प्रवेश ५ वा.

[स्थळ:—महालाचा एक भाग; पात्रे:—यशोमति खिडकीजवळ उभी आहे.]

यशो०:—उपदेश झाला, हट्ट झाला, विनवण्या झाल्या, शंगाराचे पाश झाले, पण शेवटीं एवढं निष्पन्न झालं कीं नाथांचं नास्तिक मन धर्माकडे वळत नाही सूर्यवंशाच्या पुण्यमय परंपरेंत अशी नास्तिक मनोवृत्ति शिरली कशी ? हा सारा प्रकार पाहून तर—

[पद १८ वें; चाल—मैतोसे नाही० राग—खमाज; ताल पंजाबी.]

मानस वेडं झालें ॥ तया ज्ञान न काहीं उरलें ॥ ध्रु० ॥

रविच्या अमला अशा, लुकुला करी तें, लांछून मलिन
मदाशा मारुनी, कसें न कळें ! ॥ १ ॥

महाराजांनीं आमच्याच वंशातील प्रियव्रत राजाप्रमाणं पुण्यवान व्हावं,
उत्तानपाद राजाप्रमाणं विख्यांत व्हावं आणि ध्रुवबाळाप्रमाणं त्रिकालीं चमकून
अढळस्थान मिळवावं, अशी केवढी तरी माझी महत्त्वाकांक्षा होती; पण नारायणा !
आज ती पूर्णपणे विफल झालीना ? (ध्रुवाच्या चांदणीकडे पाहून) ते पहा,
ध्रुवमहाराज आकाशांत कसे आपल्या पुण्याईनं चमकत आहेत ! महाराज !
आपल्या तेजाचा एखादा किरण माझ्या नाथांच्या डोळ्यावर पडून त्यांचे डोळे
उघडायचे नाहीत का ? [राजा प्रवेश करतो] आपल्या दृढ निश्चयानं सापत्न
मातेचं कठिण हृदय मऊ केलंत, बेपरवा पिल्याला स्वतः मागून धांवविलंत,
शेषाच्या सुखशय्येवर गाढ निजलेल्या शेषशाईला जागं करून आपल्याकडे खेचून
आणलंत आणि एवढं हें कृत्य आपल्याला अवघड वाटतं का ? [राजा पाठी-
मागून स्क्रंधस्पर्श करतो.] कोण ध्रुवमहाराज ! मला धीर देण्याकरितां का
तुम्ही आलां ? [पाहून] अगवाई ! कोण नाथ ! याचं गडे [दोघे वसतात.]

वेन०:—यशोमति ! तूं भावनाप्रधान आहेस ! मनांत कल्पनासृष्टीचीं मनो-
रम मंदिरं बांधून त्यांत काल्पनिक विहार करणं, ही धार्मिक म्हणविणाऱ्यांना
खोडच असते ! धर्म म्हणजे नुसतं कल्पनेचं साम्राज्य आहे.

यशो०:—नाथ ! आपण असं कसं म्हणतां ? ते पहा ध्रुवराज नक्षत्रांच्या
रूपानं कसं आकाशाचं वैभव उपभोगित आहेत तें ! सारं तारामंडळ त्यांना
प्रदक्षिणा घालून पुण्य जोडीत आहे. नाथ ! आपल्यालाही तसंच वैभव—

वेन०:—ध्रुवाच्या कर्तव्यगारीचा जयजयकार करण्याच्या भरांत धर्माचं
बंड माजविणाऱ्या लफंग्यांनीं भोळसराना फसविण्याकरितां एक नक्षत्र ध्रुवाचं
म्हणून दाखविलं आणि मुलं ज्याप्रमाणं चालत्या ढगावर हत्तीघोड्यांचीं कल्पना
करून आपल्या मनाची करमणूक करून घेतात. त्याप्रमाणं लोकांनींही आपली
करमणूक करून घेतली !

यशो०:—महाराज ! आपण असं म्हणूं नका. आमच्या कुलस्वामिनीला
त्या महिषासुरमर्दिनीला स्मरून सांगतें—

वेन०:—महिषासुरमर्दिनी ! लाडके ! मला चांगली आठवण केलीस ! मी त्याच करितां आलों होतो. परंतु तुझ्या सौंदर्याकडे दृष्टि जातांच माझी स्मृति आंधळी झाली !

यशो०:—स्मृति आंधळी झाली तर होऊं दे; पण—

[पद १९ वें; चाल—हरि आज मर्दव०; राग—मांड; ताल—खेमटा.]

प्रियनाथ ! नका त्यजुनि जाडं आतां ॥ अजी कां करीतां सुकांता-सुखांता ? ॥ धृ० ॥ निजवाणी मनीं नच कां जाग-वीतां ? ॥ हदिं होतां कठोर असे केवि कांता ? ॥ १ ॥

वेन०:—नको, मुखांतून एक अक्षरही काढूं नकोस. नाही तर तुझ्या ह्या गोड भाषणाच्या प्रवाहांत पुनः माझी देवीची स्मृति वाहून जाईल ! चल, यशो-नाते, माझ्याबरोबर चल, आज माझा पराक्रम दाखवून तुझा कल्पनातीत गौरव करण्याचं मी मनांत आणलं आहे !

यशो०:—आपण माझ्या रंगमहालांत कायमचे राहिलांत कीं, माझा गौरव केल्यासारखंच होणार आहे !

वेन०:—आज आमची कुलस्वामिनी म्हणून मिरविणारी देवी फोडून तिच्या जागीं तुझी स्थापना करणार !

यशो०:—[दचकून] काय ? देवी फोडणार ?

वेन०:—कां ? दचकतेस कां ? लाडके ! असलीं कृत्यं तर जातां जातां लाथेनं करावीं !

यशो०:—नका नका, महाराज ! आपल्यापुढे पदर पसरतें, हें कृत्य आपण करूं नका !

वेन०:—हे कृत्य मी करून प्रजेला देवांचा चुराडा करण्याचा धडा देणार ! ही लोकांना शिकवण आहे ! ही माझी हौस आहे ! ही माझी महत्त्वाकांक्षा आहे ! जगांतल्या सान्या मूर्ति नाहीशा झाल्यावर त्याची सांगता करण्याकरितां ही राजवाड्यांतली कुलस्वामिनी देवी मी सुद्धा म राखून ठेवली होती, ती आतां मी फोडणार ! चल, यशोमति, चल—

यशो०:—हा व्या खंजर आणि प्रथम माझे डोळे फोडून मला अंघळी करून न्या, म्हणजे तो देखावा तरी मला दिसणार नाही !

चेन०:—तुझे डोळे फोडू ? छे छे ! पण ह्या कुन्यानं देवधर्माचं वंड माऊ-विणान्या ढोंगी धर्ममार्तडांची मात्र चांगलीच डोळेफोड होणार आहे ! डोळे फोड करणार त्यांची. लाडके, तुझी नाही ! कारण—

[पद २० वें; चाल—कहे लाडली० राग—मियामल्हार; ताल एकताल.]

दुखचू कसे ॥ हें ॥ फूल जिवाचें ॥ करुनी प्रहरण अति
खरतर देहीं कुलिशसें ॥ धृ०॥ जाई मम श्रमुनी, जीव अती
ज्या समयीं, सुखाचे जें तदा मन्मनाला, गुणांच्या सुवासें ॥१॥
(जातात.)

प्रवेश ६ वा.

[स्थळ:—देवीच्या देवळांतील एक भाग; पात्रे:—दोन पुजारी बोलत प्रवेश करतात.]

नंदकः—अरे सुपर्णभट, आजपासून आमच्या भाग्योदयाला प्रारंभ झाला खास. आज बऱ्याचशा सुवर्ण मुद्रिका हस्तगत होतील नाही ?

सुपर्णः—त्यांत काय संशय ! अरे नंदकभट, राज्यावर बसल्यावर महाराज देवीच्या दर्शनाला—आतां ह्या रात्रीच्या वेळीं का होईनात—आजच पद्वि-ल्यान्दा येत आहेत ! महाराजांना लवकरच सुबुद्धि झाली म्हणायची ! नाहीतर आतां पर्यंत राजवाज्यांतून-यशोमतिसाहेबांची गोष्ट सोडून दे-महाराजां कडून एक कपर्दीचीही प्राप्ति झाली नाही ! देवीच्या दागिन्याकडे आशा-ळभूतपणानं पहावं, आणि पूजा आटोपून हात हालवीत घरी जावं, अस्सा प्रकार रोज चालला आहे ! पण नंदकभट, ह्या सर्वांचं उट्टं आज निघणार बरं का. सुवर्णमुद्रा भरायला कांहीं आणलं आहेस कां ?

नंद०:—हो. राज्यावर बसल्यापासून त्याचा मी हिशेब केला, तेव्हां माझ्या हिशेबांत दहा मोण्या भरल्या.

सुप०:—छे छे ! तुझा हिशेव चुकला असेल ! माझ्या हिशेवांत पंधरा आल्या जा, घरी जाऊन अणाखी पांच गोण्या आण जा !

नंद०:—छे छे ! माझाच हिशेव वरोबर आहे ! तूच चुकला असशील भिक्षुकच तू ! चित्राहुतीच्या आंकड्यापर्यंत तुझी प्रगति ! तुला कसला हिशेव येतो ? तूच चुकला असशील ! देवीपुढे महाराज आज दहा गोण्याच ओतणार !

सुप०:—मी भिक्षुक ! आणि तू कोण ? सरदार का प्रधान ? मी भिक्षुक म्हणे भिक्षुक ! तू कोण ? नंदकभटा, तू देवीचा शागिर्द; मी पुजारी; माझ्या पेक्षां तू कमी योग्यतेचा; आणि मला म्हणतोस भिक्षुक ?

नंद०:—राहूंदे, सुपर्णभट, हा वाद राहूंदे. महाराज यायची वेळ झाली. ह्या वेळीं हा वाद कशाला ? (पाहून) पण हे कोण येत आहेत ? कांतार ! आणि कोण ? प्रभंजन ! अरे बापरे ! सुपर्णा, हे चिन्ह कांहीं ठीक दिसत नाही वावा !

सुप०:—हो एक व्यतिपात आणि दुसरा उल्कापात ! (कांतार व प्रभंजन प्रवेश करतात) यावं यावं अमात्यजी ! यावं यावं सेनापतीजी ! आपल्या सारख्या लोकांचं—अरे नंदका, स्वस्थ काय उभा राहिलास ? कोण आले आहेत ते तुला समजत नाही का ? ह्यांना तीर्थ दे.—आपल्या सारख्या लोकांचं आगमन—व्या व्या महाराज, तीर्थ व्या !—

कांतार:—अरे ए ! तुझी टकळी पुरे कर. ओत तुझ्याच घशांत तें तीर्थ.

प्रभंजन:—काय बंड माजविलं आहेरे ह्यांनीं पूजेचं आणि तीर्थाचं ? मारे एकेकांच्या शेंड्या छानून, गळयाला जानव्याचा गळफांस लावून, समिधा वरोबरच अग्निकुंडांत ह्यांना जाळलं पाहिजे !

सुप०:—(नंदकास एकीकडे) ह्यांच्या प्रस्तावनेवरून दहाही गोण्या भरतील असं वाटत नाही ! माझा हिशेव मी परत घेतों !

नंद०:—(सुपर्णास) आम्ही आणलेल्या गोण्यांत आम्हालाच घालून, त्यांचीं तोंडं शिवून त्या समुद्रांत बुडविल्या नाहीत म्हणजे पुरे ! माझाही हिशेव मी परत घेतों !

कांता०:—ए भदुरग्यांनो ! एकमेकांच्या कानांत कायेर कुजबुजतां !
देवाच्या मंदिरांत महाराज येणार आहेत, ही बातमी तुम्हांला—

सुप०:—समजली आहे महाराज. पूजेची तयारीही केली आहे नंदकभट—

प्रभं०:—पूजेची तयारी ! (हंसून) अमात्यजी, सुपर्णभटजींनी पूजेची तयारी केली आहे ! भटजी त्या पंचामृतांत तूप असलं, तर तें पाठीला चोळून ठेवा

सुप०:—(घाबरून) म्हणजे ?

प्रभं०:—महाराज देवीची पूजा करणार नसून तुमची पाठपूजा करणार आहेत ! तूप लावून पाठ जरा नरम करा; म्हणजे महाराजांचा दंड तुमच्या पाठीवरून निसरून तुम्हांला फारशी इजा होणार नाही ! ह्या माझ्या सूचने बद्दल तुम्ही माझे आभारी असालच !

सुप०:—(नंदकास एकीकडे) नंदकभटा, आजचा रंग एकंदरीत ठीक दिसत नाही बाबा !

कांता०:—भटजी, ती घंटा, तो शंख, तें पूजेचं सामान एके ठिकाणी करून त्याचं गाठोडं बांधा; त्यांत तुमचे नुकटे, भांडी, भस्माच्या पिशव्या, रुद्राक्षांचे विडे घालायला विसरूं नका; आणि तें गाठोडं नदीत फेकून द्या !

प्रभं०:—आणि तें नदीत वर तरंगून येऊं नये म्हणून देवीच्या देवळांतील खोगीरभरतीचे क्षुद्र देव त्याला बांधा; म्हणजे ते दगडासारखे उद-योगी पडतील !

कांता०:—आणि त्या गाठोज्याला कांहींच बांधायला सांपडलं नाही, तर तुम्ही स्वतःच त्याला उराशी धरून नदीत उज्या द्या ! आपल्या पाठीमागं जगाचं कसं होईल, त्याची बिलकूल काळजी करूं नका !

नंद०:—प्रधानजी, असं कां वरं ? असा आमच्यावर गहजव कां ? आम्ही गरीब पुजारी आपल्याच कुपेनं सुखांत राहिलो आहोत !

कांता०:—मग कोण नाही म्हणतो ? (पड्यांत शिंग वाजतात)
अरे महाराज आलेच वाटतं ! (गडबड उडते; राजा यशोमतीला ओढीत घेऊन येतो; प्रधान वगैरे सुजेर करतात; पडदा उघडून देवीचें मंदिर

दिसते) हा मंगल प्रसंग पाहण्याकरिता आपल्यापुढे आम्ही आतां हेंच आलों !

वेनराजः—मित्रांनो ! तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणं खरोखरच हा मंगल प्रसंग आहे ! अंधश्रद्धेला बळो देणं, शून्यधर्माची स्थापना करणं, ढोंगाचं बंड मोडणं, ह्याच्यापेक्षां दुनियेंत दुसरं कोणतं मंगल आहे ? जगांतल्या मूर्ति नाहीशा करून चोहोकडे असलेलं अमंगल (प्रभंजनाकडे बोट दाखवून) ह्या माझ्या एकनिष्ठ सेवकानं नाहीसं केलं आहे; आणि हें अमंगल-हें आमच्या पूर्वजांनीं स्थापन करून त्याचे वडेजाव मांडलेलं हें अमंगल नाहीसं करून मी माझ्या कार्याला पूर्णतेची जोड देणार आहे ! ए पुजारी !—

नंद०—(घाबरून व पूजेचं तबक हातांत घेऊन) आहे महाराज पूजेची तयारी ! धूप, दीप, नैवेद्य, अक्षता, पुष्पं वगैरे—

वेन०—(तबक उधळून देऊन व त्याची गचांडी धरून) गद्दा ! पूजेची कसली तयारी करतोस ? आतां पर्यंतच्या घोषणा तुला ऐकूं आल्या नाहीत ! ह्या वेनराजाला काय आवडतं, हें अजून तुझ्या अंतःकरणांत उतरलं नाही ? पूजेची तयारी करतो हरामखोर !

नंद०—चुकलों चुकलों महाराज ! हें आमच्या पहिल्यानंच ध्यानांत यायला पाहिजे होतं ! पुनः असा अपराध करणार नाही ! अग आईग !

यशो०—महाराज ! हें काय ? त्या विचान्याकडे काय आहे ? आज आपण मनांत तरी काय आणलं आहे ?

वेन०—(नंदकास सोडून देऊन) मनांत काय आणलं आहे तें प्रत्यक्ष दाखविण्याकरितां तर मी तुला बरोबर आणलं. मग, लाडके, पुनः कशा-करितां वरं प्रश्न विचारतेस ? नको घाबरूं नकोस. हें कृत्य पहात असतांना ढोक्याचे बिलोर खळाळतील, अशी भीति तुला वाटते ?

यशो०—(स्वगत) हा भयंकर प्रकार पाहण्या पेक्षां, देवा, खरोखरच माझ्या ढोक्यांच्या खांचा होतील, तर वरं होईल !

वेन०—यशोमति ! ही मूर्ति घडवीत असतां, पाथरचटांच्या टाकीनं ह्या

मूर्ताच्या पाषाणाचा एकैक तुकडा निघत असतां तूं पाहिलं असतंस, तर तुझं मन भयानं व्याकूळ झालं असतं का ? मग आतांच हा लोहदंड ह्या मूर्तीच्या मस्तकांत घालीत असतां तुझं हृदय थरारून कां जावं ?

कांता०:—खरं आहे, महाराज, आपलं म्हणणं अक्षरशः खरं आहे !

सुप०:—आई जगदंबे ! आतां तूच आमचं रक्षण कर !

यशो०:—महाराज ! मी ह्या लोहदंडाला भीत नाही, देवीबद्दलही मला कांहीं वाटत नाही किंवा मूर्तिभजनाचीही मला पर्वा वाटत नाही; पण आपण हा लोहदंड देवीच्या मस्तकांत न हाणतां आपल्या स्वतःच्याच मस्तकांत हाणत आहांत असं वाटतं ! महाराज ! माझ्या भाषणाचा आपल्या मनाशी कृपा करून विचार करा.

नंद०:—(सुपर्णास एकीकडे) सुपर्णा ! आतांरे कसं करायचं ? महाराज देवीची पूजा निराळ्याच रीतीनं करणार असं वाटतं !

सुप०:—(नंदकास एकीकडे) अरे करायचं काय ? ज्या देवीची पूजा करून आम्ही आतांपर्यंत जगलों, त्या देवीचं हरप्रयत्नानं रक्षण करायचं ! मग त्यांत प्राण गेला तरी बेहत्तर ! तुझा काय निश्चय ठरला ?

नंद०:—माझाही तुझ्या प्रमाणंच ! आई मातुश्री ! खडबडून जागी हो आणि आमच्या निश्चयाला सहाय्य कर !

प्रभं०:—महाराणीसाहेब काय म्हणतात, ह्याचा अर्थच कळत नाही ! ईश्वराचं टाळकं फोडीत असतां स्वतःचं टाळकं कसं फुटतं ? ह्या हातानं मी पृथ्वीवरचे हजारो देव स्वतः फोडले आहेत; परंतु माझं डोकं ह्या धडावर शाबूदच आहे !

कांता०:—महाराजांचा लोहदंड महाराणीसाहेब आपल्या भाषणाच्या क्रोमलतेनं लवचिक करीत आहेत ! लवचिक झालेला लोहदंड पाषाण फोडण्याच्या काय उपयोगी ?

वेन०:—एखाद्या अवलेच्या भाषणानं नरम होण्याइतका ह्या राजाचा लोहदंड दुबळा नाही. माझ्या मुठीचा आश्रय मिळालेला हा लोहदंड साऱ्या जगाला भारी झाला आहे ! ह्या अंतःकरणाची कठोरता ह्या लोहदंडाच्या

घनतेला मिळाली आहे ! ह्याचं प्रत्यंतर, ह्या देवीची मूर्ति किराट्यापासून पायापर्यंत एका घावानं ज्या वेळीं चिरून जाईल आणि हिची शकलं दोन्ही बाजूला उलथीं पालथीं होऊन पडतील, त्या वेळीं येईल ! (देवीला उद्देशून) कुलदेवता कुलदेवता म्हणून आजपर्यंत माझ्या भोळ्या भावज्या पूर्वजांपासून पूजा उपटणाऱ्या भ्रामक देवते ! लक्षावधि नागरिक जनांचं वंदन वणान्या जडशिले ! मूर्ख भक्तांनी दिलेल्या अलंकारांनी, नैवेद्यांनी फुकट खाऊं आळशांना वायफळ पोसणाऱ्या शाकिनी डाकिनी ! हा वेनराज तुझ्या ठिकच्या ठिकच्या करण्याकरिता तयार झाला आहे, तर ह्या भयंकर संकटाला तोंड देण्याला तयार हो !

प्रभं०:—महाराजांचा विजय असो !

यशो०:—महाराज ! माझी शेवटची विनंति ऐकाहो ! नकाहो असं व्हडं !

कांता०:—महाराज बोलल्याप्रमाणं करतील अशी आमची खात्री आहे !

प्रभं०:—सान्या मूर्ति फोडण्याचं काम माझ्याकडे देऊन हा नेरुमणि फोडण्याचं काम महाराजांनी स्वतःकडे घेतलं ह्यांत महाराजांच्या योजनेचं चातुर्यच दिसून येतं !

यशो०:—ईश्वराची निंदा करतांनाही प्रत्येक शब्द ईश्वराच्याच कृपेने उच्चारणाऱ्या ह्या कृतघ्नांचा, ईश्वरानं दयाकूपणानं शाबूद ठेवलेल्या ढोळ्यांनी देवधर्माचा चुराडा पाहण्याची इच्छा करणाऱ्या ह्या निमकहरामांचा, ज्या ईश्वरानं हें शरीर मेहरबानीनं दिलं, त्याच शरीरानं सत्पुरुषांचा छळ करणाऱ्या ह्या आत्मघातक्यांचा, तोंडानं सढळ पण कृतीनं पंगु अशा ह्या दुर्बलांचा बालिश कोटिक्रम, महाराज, आपण मुळींसुद्धां ऐकूं नका ! सूर्य अस्ताचलाला ज्ञात असतांना बुबडांचा होणारा धूत्कार हा सूर्याची खुशामत नसतो, किंवा जयजयकारही नसतो ! त्या अशुभ पक्ष्यांत आणि ह्या स्तुतिपाठकांत आपल्याला फरक काय वाटतो ? महाराज ! ही विनंति मीच करतं आहे, असं समजू नका. तर—

[पद २१ वें; चाल-अरेवो उत्तजे० कवाली; ताल-केरवा.]

मुकी जी व्याकुला दीना ॥ अनाथा जाहली साची ॥ मुर्ख

ती बोलते माझ्या ॥ सुकीर्ती भानुवंशाची ॥ धृ० ॥ तरि
चरोनी पापमला ॥ नका गांजोनी टाकूं तिला ॥ विनंती नाथ
येकावी ॥ स्मरोनी प्रीति कांतेची ॥ १ ॥

वेनरा०:—यशोमति माझ्या महत्त्वाकांक्षेच्या आड येऊं नकोस ! माझ्या
शौचाची लीला मौजेनं पहायची सोडून असं एखाद्या भ्याडासारखं काय कर-
तेस! पहा, माझ्याकडे नीट पहा. माझ्या दृष्टीशीं तुझ्या दृष्टीचा मिलाफ होऊं दे.
माझ्या डोळ्यांतलं जहरी पाणी तुझ्या डोळ्यांत शिरलं कीं, कोणतंही कठोर कर्म
तुला हंसत पाहतां येईल ! पहा, नीट माझ्याकडे पहा. पाहिलंस ? भिऊं नकोस
बलत्यासलत्या शंकाही काढूं नकोस ! नीट इथं उभी रहा आणि केवळ मौज पहा.
(लोहदंड घेऊन देवीवर प्रहार करूं लागतो तोंच पुजारी आडवे येतात.)

सुप०:—महाराज ! महाराज ! आपण हें काय करतां ?

नंद०:—महाराज ! ही आपली कुलस्वामिनी ना ?

सुप०:—ज्या चरणावर सूर्यवंशांतल्या प्रियव्रत, उत्तानपाद, ध्रुव इत्यादि
पुण्यवान राजर्षींचीं मस्तकं नम्र झालीं—हाय हाय !—त्याच देवीचीं आपण
शकलं करणार ?

नंद०:—आम्ही आपले पाय धरतो, आपली आजन्म सेवा करतो; पण
देवीला फोडूं नकां हो ! महाराज ! एवढी भिक्षा आम्हांला घाला !

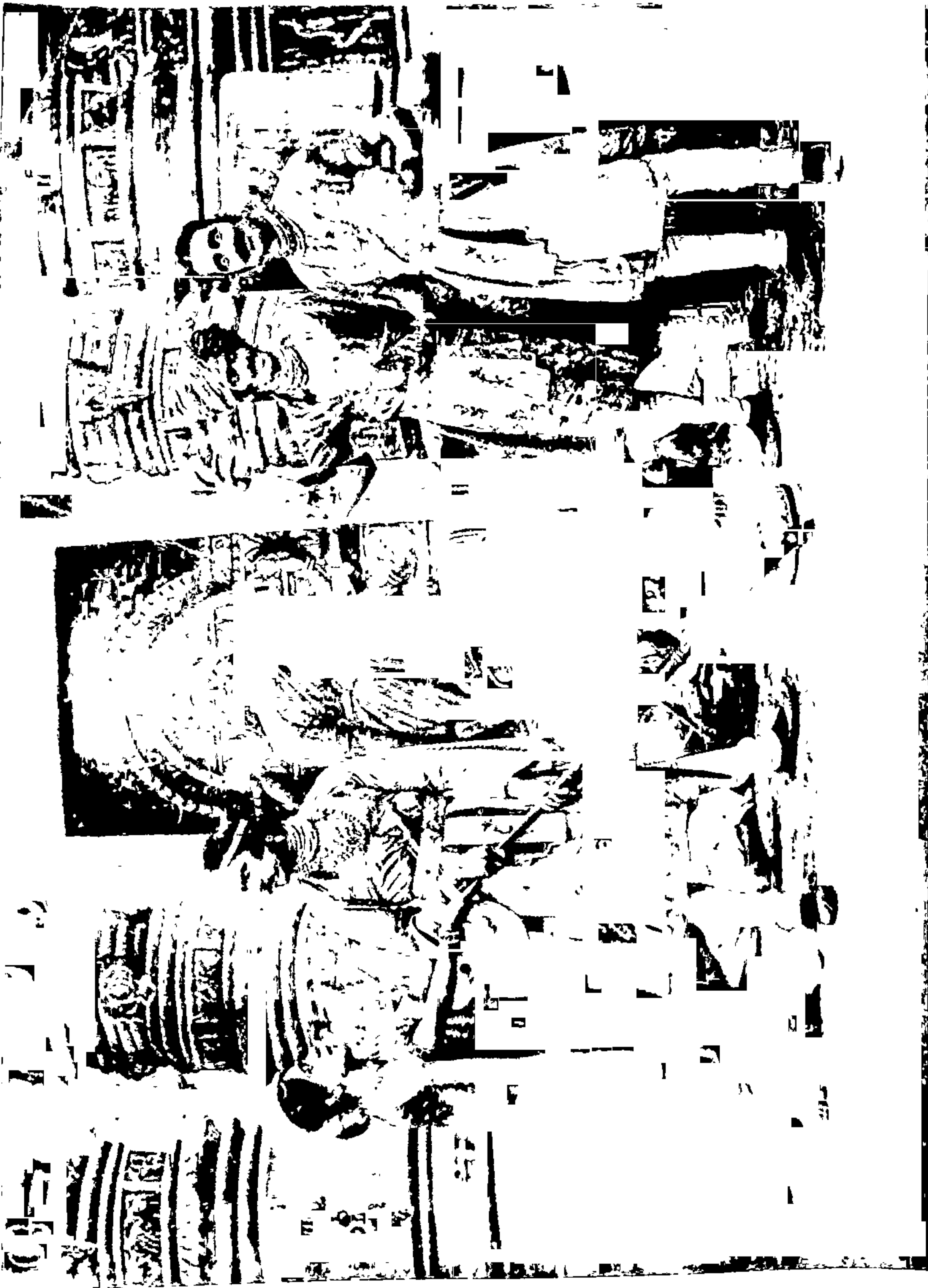
वेन०:—तुमच्या प्राणाची तुम्हांला पर्वा असेल तर दूर व्हा ! नाही तर
हा लोहदंड तुमच्या कपाळांत हाणून तुमच्या प्रेतावरून मला पुढें जावं लागेल !
व्हा दूर !

सुप०:—आमच्या मरणानं जर देवी वाचत असेल, तर घाला—घाला तो
लोहदंड आमच्या कपाळांत !

नंद०:—देवीच्या रक्षणाकरितां आम्ही देहावर पाणी सोडायला तयार आहोंत.
महाराज ! करा आमच्या देहाचं कंदन !

वेन०:—ठीक आहे. तुमच्यासारख्या बदमाशांच्या मस्तकाचा असाच चुराडा
उडाविला पाहिजे ! (दोघांच्या मस्तकांत लोहदंड घालतो; ते मरतात; राजा चर
जाऊं लागतो, तोंच यशोमति आडवी येते.)

अशोभति:- हे माझं मूर्तिमंत भुवय दुर्देशच्या कड्याकडे जाऊं व्हागलं तर त्याला .. मागं परतविणं हे माझं कर्तव्य नव्हे का ? पु ६७

यशो०:—पुजाच्याचं बंधन आपण कठोरपणानं तोडलंत, पण ह्या यशोमतीचं प्रेमाचं नाजूक बंधन आपण कसं तोडणार ? आपल्या सत्वगुणाचं रक्षण रक्षणाचं पुण्यकर्म लग्नानं माझ्याकडे सोपविलं, तें मी कसं विसरूं ? हें माझं मूर्तिमंत भाग्य दुर्दशेच्या कड्याकडे जाऊं लागलं, तर त्याला मिठी मारून मागं परतविणं, हें माझं कर्तव्य नाहीं का ?

वेन०:—यशोमति ! ह्या वेळीं माझं प्रेम कसाला लावूं नकोस ? कार्यासाठीं निष्ठुर झालेल्या वेनराजाला प्रसंगीं प्रेमलतेचेही तुकडे तुकडे करावे लागतील ! हो, वाजूला हो ! हें घोरकर्म माझ्या हांतून करवूं नकोस !

यशो०:—मीही आपल्याला निश्चून सांगतें मला ठार मारल्यावांचून आपल्याला एक पाऊलही उचलतां येणार नाहीं ! आपला जितका निश्चय आहे, त्याच्या दसपट माझा निश्चय आहे ! पहा पहा, महाराज, प्रयत्न करून तरी पहा !

वेन०:—वाजूला हो ! यशोमति ! वाजूला हो ! नाहींतर हा लोहदंड त्या वदमाष मदुरच्याप्रमाणं तुझ्याही मस्तकांत हाणून तुझ्या शरीराचा मला चेदा-मंदा करावा लागेल !

यशो०:—ही मी तयार आहे ! महाराज ! मी तरी आपलीच पत्नीना ? घाला माझ्या मस्तकांत तो लोहदंड ! आपण पक्कं लक्ष्यांत ठेवा, माझ्या पवित्र रक्ताचा सडा देवीच्या दारांत झाल्याबरोबर भूमीच्या कणाकणांतून त्या रमात्म्याचं तेज निर्माण होऊन एका क्षणांत ही अधर्माची भुतं गाढली जातील ! पहा, महाराज, ह्या पतिव्रतेच्या रक्ताचं सामर्थ्य तरी पहा !

वेन०:—यशोमति ! तूं दूर होत नाहींस ? ह्या वेनराजाशीं मगरुरीची भाषा ? काय ? अजुनीही तूं दूर होत नाहींस ? कोण आहे ? कांतार, प्रभंजन, वेनराजाच्या महत्वाकांक्षेच्या आड येणाऱ्या ह्या अवदसेला खाली ओढा !

यशो०:—ह्या महाराणीच्या अंगाला हात लावण्याची ह्या पुंगुरव्यांची काय छाती आहे ? जिथें प्रत्यक्ष आपल्या धाडशी मनानं कच खाली, तिथें हे कपटक काय करणार आहेत ? आपल्यावांचून माझ्या अंगाला स्पर्श करणाऱ्या पुंगुराचा हात जिथल्या तिथें छाटका जाईल !

वेन०:—असे शुभासारखे पहात काय उभे राहिलां ? ओढा खाली त्या राक्षसीला !

यशो०:—या या, ह्या वाघिणीच्या जबड्यांत असे नोटं या ! पातकी पिशाचांनो ! पतिव्रतांकडे पापी नजरेनं पाहणाऱ्या तुमच्या डोळ्यांच्या खांचा करतें या ! कां ? असे दचकतां कां ? या या, ह्या अधर्माच्या काळांत देवीच्या दारांत तुमच्या सारख्या नरपशूंच्या बलीची अवश्यकताच आहे ! या, दुबळ्यांनो ! या, आणि ह्या पेटलेल्या पातिव्रत्याच्या तेजाच्या होमकुंडांत जळून मरून व्हा !

वेन०:—अरे षंढांनो ! एका यःकश्चित् स्त्रीच्या भाषणाला भिऊन गर्भगळित होता ? धिक्कार असो तुम्हाला ! चला-पकडा-ओढा त्या स्त्रीला !

(कांतार व प्रभंजन पकडू पाहतात.)

यशो०:—महाराज ! ही दारांत उभी राहिलेली यशोमति नसून प्रत्यक्ष जगज्जननीच स्वतःच रक्षण करीत आहे, असं समजा ! लाखो लोकांचे बळी पडले, तरी हरकत नाही, परंतु ही ह्या दारांतून एक पाऊलभरही इकडे तिकडे हालणार नाही !

वेन०:—यशोमति ! तूं दूर होत नाहीस ? तर तुला दूर करून जाणं मला भाग आहे !

यशो०:—काय ? महाराज ! आपण मला स्वतः दूर करायला येतां ? या या, ह्या माझ्या बाहुपाशांतून आपण कसे निसटतां तें पाहतें ! एक आपल्याला आपला निश्चय तरी फिरवावा लागेल किंवा माझं प्रेत तरी ओलांडून आंत जावं लागेल !

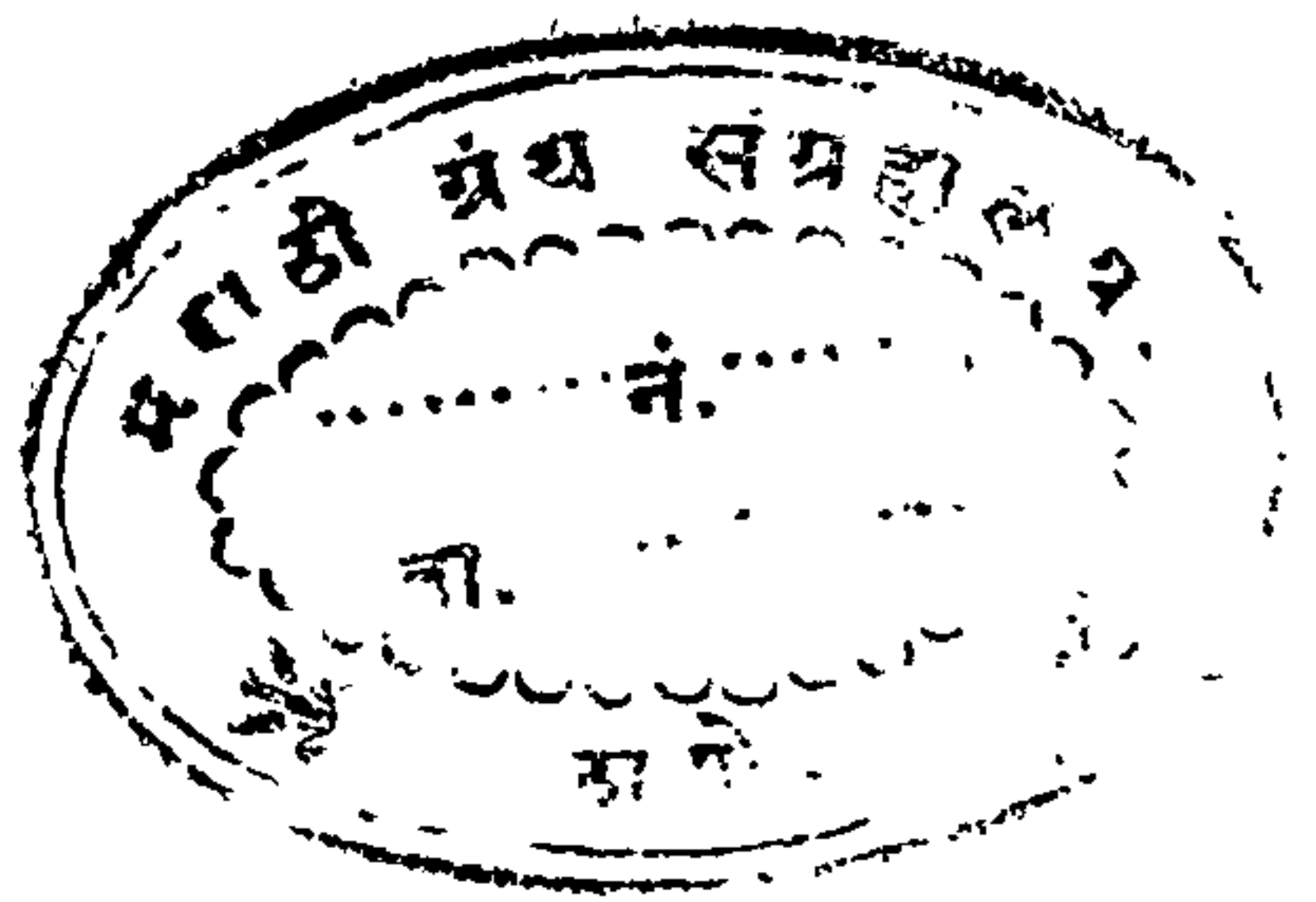
(राजा तिची मिठी सोडवून तिला खाली आणतो; ती “हाय हाय” करीत मूर्च्छित पडते)

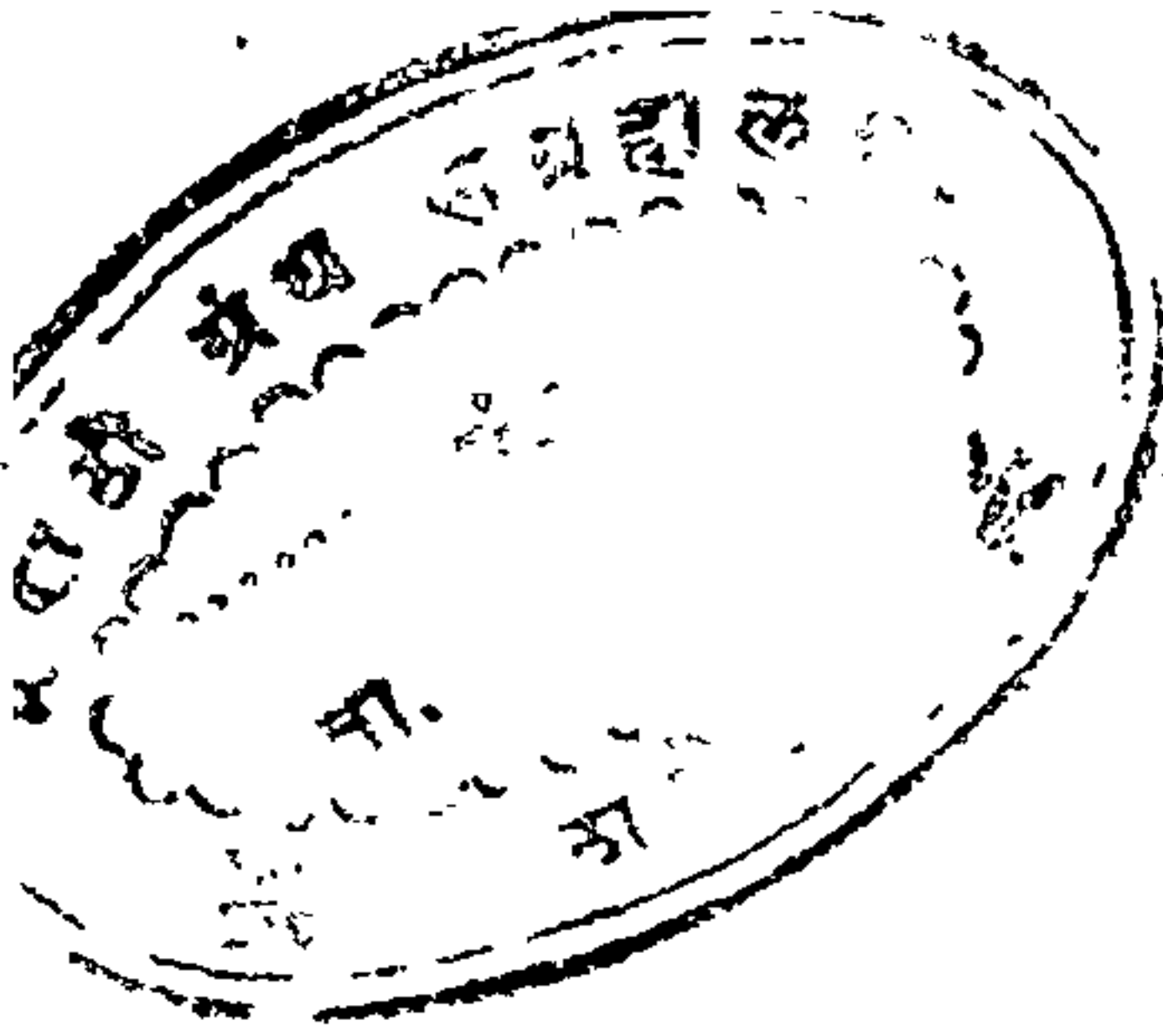
वेन०:—पड, यशोमति ! अशीच पड, तूं जेव्हां सावध होशील, तेव्हां देवीच्या कपऱ्याच तुझ्या नजरेला पडतील !

कांतार०:—महाराजाचा निश्चय अवर्णनीय आहे !

प्रभं०:—महाराजांच्या धाडसानं तर आमचे डोळे दिपून गेले आहेत !

वेन०:—जिते रहो पद्रे ! पहा पहा, माइया मित्रांनो ! ह्या तुमच्या प्रभूचं धाडस पहा ? ह्या तुमच्या गुरूचं, काळाचीही छांती दडवून टाकणारं भयंकर कृत्य पहा ! (देवीच्या मस्तकांत लोहदंड घालतो; देवी दुभंग होऊन भृगु प्रगट होतात; राजा दक्कून मार्गे सरतो.)
(पडदा.)

अंक ३ रा.

ॐ:०:ॐ

प्रवेश १ ला.

ॐ:०:ॐ

[स्थळ:—यशोमतीचा महाल; पात्रे:—यशोमति विचार करीत आहे]

यशो०:—ज्या दिवशीं देवीच्या मस्तकांत लोहदंड पडला, त्याच दिवशीं ह्या यशोमतीचा गृहसंसार समाप्त होऊन हिच्या राष्ट्रसंसाराला आरंभ झाला ! अंजपर्यंत माझा आनंद घरापुरता मर्यादित होता, तोच आतां भयंकर निराशेनं, राष्ट्रांतही न मावण्याजोगा व्यापक झाला आहे ! राष्ट्रकरितां स्वार्थत्याग केला असतां, राष्ट्राकरितां मेलं असतां होणाऱ्या आनंदाच्या पोटांत इतर साऱ्या क्षुद्र आनंदाचा समावेश होतो म्हणतात. सध्यां तसाच आनंद मी अनुभवत आहे ! असला अमोलिक आनंद देणाऱ्या राष्ट्रदेवा—

[पद २२ वें; चाल—आये अतमत० राग—वागेश्री; ताल—त्रिताल]

फेडुं तव उपकार हे कसे ? अंतरीं शांति विकासे ॥ ध्रु. ॥

मस्तक केवळ पर्दि तव बाला ॥ धनहीना नमवी दलसे ॥१॥

(पाहून) कोण भृगुऋषि ? नव्हे राष्ट्राचा प्राणच माझ्या मंदिरांत आला ?

(भृगु प्रवेश करतात) यावं महाराज ! (आसन देते.)

भृगु:—यशोमति ! तुला दिलेली सहा महिन्यांची मुदत संपून आज दहा-बारा दिवस झाले आहेत, त्याची तुला आठवण आहेना ?

यशो०:—महाराज ! ही आठवण मी कशी विसरेन ? देवीच्या मस्तकांत ज्या क्षणीं लोहदंड पडून तिच्या चुन्यांतून आपली उत्पत्ति झाली, त्याच क्षणीं माझ्या अंतःकरणाचा चुराडा होऊन त्यांतून ही मुदतीची आठवण ताजी तक्रमी होऊन माझ्या डोळ्यांपुढें ढळढळीत उभी राहिली आहे !

भृगुः—ठार्क आहे. आतां माझ्या योजनेप्रमाणं मी राजाला—

यशो०ः—देहांत शासन जरी आपण देणार असाल, तरी सुद्धां आतां माझी मुळांच आडकाठी नाही !

भृगुः—यशोमति ! यशोमति ! हों अक्षरं तुझ्याच मुखांतून निघत आहेत काय ?

यशो०ः—होय, महाराज, हों अक्षरं माझीच जिब्या वदत आहे !

भृगुः—पतीची हत्याही करायला तूं मला परवानगी देत आहेस ?

यशो०ः—महाराज ! आपण माझी परीक्षा तरी पहात नाही ? महाभाग ! आतां ह्या यशोमतीनं नाथांच्या पापी देहावर प्रेम करणं किंवा त्यांच्या अस्तित्वाची इच्छा करणं, हें केव्हांही शक्य नाही ! आज दहा बारा दिवस उपवास करून मी तिकडच्या आत्म्याचं सारखं चिंतन करीत आहे ! ऋषिमहाराज ! तिकडल्या अर्धो मला मृत्यु यावा आणि राष्ट्राकरितां शक्य तितक्या स्वकर त्यांनीं इहलोकची यात्रा संपवावी, इतकीच आतां माझी अस्खरची आशा आहे !

भृगुः—यशोमति ! स्वार्थत्यागाच्या बाबतीत तूं ह्या भृगूलाही लाजविलंस ह्यांत शंका नाही ! ज्या वेळीं आपल्या अलौकिक तेजानं झिया पुरुषाना दिव्य स्वार्थत्यागाचे थडे देऊं लागतात, त्या वेळीं राष्ट्राच्या उदयाचा पाया स्थापला जातो, असा सनातन नियमच आहे ! तुझा अलौकिक स्वार्थत्याग म्हणजे आर्यावर्ताच्या भाग्याचा अरुणोदय होय ! यशोमति ! आज तूं स्वार्थ, परार्थ आणि परमार्थ ह्या तीन पायऱ्या चढून जाऊन देवतापदाला पोचली आहेस ! आतां मीही पूर्ण निराश झाल्यामुळं राजाचा अवतार संपविण्याच्या नादाला लागणार आहे ! पण, यशोमति, इतक्या अनपेक्षितपणें तूं मला म्हा परवानगी देशील अशी मला कल्पनाही नव्हती !

यशो०ः—महाराज ! आतां आपल्या चरणाजवळ माझी एवढीच विनंती आहे कीं, त्यांच्या देहाला जरी मी मानीत नसलं, तरी त्यांच्या चरणाजवळ माझी प्राणज्योत मालवली जावी, अशी आपण— (गद्गदस्वर)

भृगुः—देवी ! ह्या जगांत असा कोण आहे कीं, जो तुझी आज्ञा मोडण्याचं

पातक करील ? ठोक आहे. येतो मी आता. कारण तो पहा, राजा तुम्हा मंदिराकडे येत आहे ! (जातात; राजा प्रवेश करतो)

वेनराजः—यशोमति ! तूं उपवास करीत आहेस, अशी बातमी माझ्या कानावर आल्या कारणानं मी मुद्दाम आलों आहे ! बोल, तूं उपवास करीत आहेस ?

यशो०:—होय.

वेन०:—उपवास कशाकरितां ?

यशो०:—व्रताकरितां !

वेन०:—व्रताकरितां ! व्रताकरितां ! ! माझ्या राजवाड्यांत देवाचं व्रत ?

यशो०:—महाराज ! व्रत देवाचं नव्हे, राष्ट्राचं !

वेन०:—मी देवालाही मानित नाही आणि राष्ट्रालाही मानित नाही ! दोषांनाही मी लाथेखालीच तुडविणार ! वसू ! यशोमति ! तूं जेवलं पाहिजेस !

यशो०:—महाराज ! राष्ट्राचं व्रत मोठं खडतर असतं; अर्थात मला जेवतां यत्नार नाही ! नाथ ! हा उपवास म्हणजे माझा मृत्यु आणि माझा मृत्यु म्हणजे आपल्या मृत्यूचा पाया !

वेन०:—यशोमति ! तूं शुद्धीवर आहेस काय ?—

[पद २३ वें; चाल—गावो मंगल; राग—हिंडोल; ताल झंपा.]

वाणी उच्चारिशी, त्यजोनी केशी भीतिसी ? ॥ ध्रु. ॥
वनसी अशी खल ॥ शठ केवि पांसुल ॥ केलें बहुकाल ॥
लोकीं कशासी ॥ साध्वी व्रतासी ? ॥ १ ॥

तूं माझ्या मृत्यूची इच्छा करीत आहेस ?

यशो०:—होय, महाराज, मी आपल्या मृत्यूचीच इच्छा करीत आहे ! जिवलग ! आपल्या मृत्यूपासून आपला स्वतःचा आणि राष्ट्राचा फायदा होणार आहे ! आपण आत्महत्या केली, तर आपली पुढील भयंकर

वेनराज — वस् ! या पुढे तुझ्या तोडांतून एक अक्षर निघालं, तर या जंभियानं
तुझ्या शरीराचे.....

फो ग्रा.—वेणी व्रद्धर्म वल्लारी.

[पृ. ७३.

पापं बंद पडून आपला अधिक अधःपात टळेल आणि आपल्या सत्तेमुळे तडफडणाऱ्या जगाला शांतीचं सौख्य प्राप्त होईल ! नाथ ! स्वार्थ आणि परार्थ ह्यांची जोडी लाभू देणारी आत्महत्या आपण केव्हां अमलांत आणणार ?

वेन०:—यशोमति ! तूं फारच बेफाम झालीस !

यशो०:—महाराज, मी बेफाम झालें नाहीं, तर आपल्या आत्म्यावर खोटी सत्ता गाजविणारं आपलं मन मात्र फारच बेफाम झालं आहे ! त्या मनाला आणि त्याला धारण करणाऱ्या शरीराला मातीला मिळवून परमेश्वराच्या प्रार्थनेनं आपल्या आत्म्याला परमेश्वर बनविणं, हेंच काय तें माझं कर्तव्य उरलं आहे !

वेन०:—बसू ! ह्यापुढें तुझ्या तोंडांतून एक अक्षर निघालं, तर ह्या जंबी-यानं तुझ्या शरीराचे.....

यशो०:—महाराज ! आता ही भीति मला कशाला धालतां ? उपवा-सानीं प्राण सोडण्यापेक्षां आपल्याच हातांनीं माझी सुटका झाली, तर मी सोन्यापेक्षांही पिवळं समजेन ! (त्याचा हात आपल्या वक्षःस्थलावर ठेवून) पाहिलंतना, प्रियकर, ह्या आनंदाच्या नुसत्या कल्पनेनं माझं हृदय कसं उचंब-ळून येत आहे तें !

वेन०:—बसू ! आतां ह्या जगांत कांतार आणि प्रभंजन ह्यांच्याशिवाय माझ्या जिव्हाळ्याचं कोणी उरलं नाहीं ! !

[पडद्यांत शब्द—घात झाला ! घात झाला ! सेनापति प्रभंजन गेले ! ! घात झाला ! ! !]

वेन०:—(दचकून) माझे कान मला फसवीत तरी नाहींत ? काय ऐकत आहे मी हें ? (दूत प्रवेश करतो)

दूतः—महाराज ! घात झाला ! सेनापति प्रभंजन हा मृत्युलोक सोडून गेले !

वेन०:—काय ? माझा कलिजा प्रभंजन मला सोडून गेला ! माझ्या काळजाला हात घालण्याचं धैर्य कुणी केलं ?

दूतः—निजल्या जागींच पलंगावर त्यांचा कोणी खून केला !

वेन०:—भेरे ! कोण हा भयंकर प्रसंग ! ! (राजा व दूत जातात.)
 यशो०:—(हात जोडून) जनी जनार्दनरूपानं नटणाऱ्या राष्ट्र !
 राष्ट्राला शांति देणाऱ्या नारायणस्वरूपी धर्मा ! आम्हा दोषा पतिपत्नीचे
 बळी घेऊन—

[२४ वें; चाल-भवदा वरदा०; राग-ललत; ताल-त्रिताल.]

मिरवा विजयी होऊन ॥ नीच-निखिल-नरा निवृद्धा ॥
 धांवा ॥ धृ. ॥ फिरुनि दुष्टगण सत्रल न व्हावा ॥ कर असा
 सुजना सदा द्यावा ॥ १ ॥

प्रवेश २ रा.

[स्थळ—नगरा बाहेरील वनप्रदेश; पात्रे—प्रणयिनी व विश्वेश्वर
 बोलत प्रवेश करतात]

प्रणयिनी:—त्या प्रभंजनाचा निजल्या जागी पलंगावर खून करून मी
 सूड तर घेतलाच ! कंटक ! प्रियकर कंटक ! हें केवळ तुमच्याकरितां वरं !
 तुमच्यावर माझं प्रेम आहे, म्हणूनच मी संधी साधून आज प्रभंजनाला ठार
 मारलं, त्याकरितांच एकांत जागी माझी वाट पहात असलेल्या कांताराचा
 मी खून करणार; आणि त्याकरितांच ह्या खंजीरानं राजाच्या काळजाचे
 तुकडे तुकडे करून त्यांची पुष्पाजलि तुमच्यावर उधळणार !

विश्वेश्वर:—जिवलग प्रणयिनी ! ह्या तुझ्या भाषणानं माझ्या दृष्टी
 पुढे सारे रक्ताचेच देखावे दिसत असल्यामुळं सारी सृष्टि आग लागल्या प्रमाणं
 तांबडीलाल दिसत आहे ! असो; पण ह्यापुढे मी तुला मदत कशी करायची
 ती सांग !

प्रथ०:—मी त्या कांताराशीं प्रेमगोष्टी करीत असतांना जवळच झाडांत

लपून बसा. कदाचित हें प्रकरण माझ्यावरच उलटलं. तर एक क्षणाचाही उशीर न करतां मला मदत करण्याकरितां धांवत या आणि कांताराच्या अंगावर तुटून पडा !

विश्वे०:—त्याची नको तुला काळजी. माझ्या वांचून तुझ्या अंगाला हात लावण्याची ह्या जगांत कुणाची प्राज्ञा आहे ?

प्रण०:—चला. तो कांतार ठरल्याप्रमाणं माझी वाट पहात बसला असेल. तसंच आपल्याला एक सुचवून ठेवतें कीं, मी त्या कांताराशी शृंगारचेष्टा करीत असतांना आपलं मन ताव्यांत ठेवा; नाहीतर याल अर्धीच धांवून !

विश्वे०:—ती शंकाच मनांत आणू नकोस ! तुझ्या तालमीत तयार झालेला हा गढी काय असा तसा लेचापिचा आहे वाटतं ?

प्रण०:—चला चला तर आतां. (जातात.)

प्रवेश ३ रा.

[स्थळ—अरण्यांतील संकेतस्थान; पात्रे—कांतार आपल्याशीं पण मोठ्यानें बोलत आहे]

कांतार:—प्रणयिनीची आणि माझी प्रेमाची पहिली भेट नगरांतील रहारहाच्या अमंगल कळोळांत नको म्हणून तिच्या आणि माझ्या ठरलेल्या संकेताप्रमाणं ह्या शांत, रम्य आणि एकांत जागीं तर येऊन ठेपलोंच. आतां एकदां त्या राजाला कायमची मुक्ति देऊन सूर्यवंशाच्या सिंहासनावर प्रणयिनीला वरोवर घेऊन चढलों कीं, माझ्या यशाची अखेर झाली ! पण अजुनी प्रणयिनी कां वरं येत नाही ? ठरलेली वेळ तर टकून गेली ! प्रणयिनी ! प्रणयिनी ! तूं माझ्या हृदयाला कसा चटका लावून सोडला आहेस !—

(प्रणयिनी प्रवेश करते.)

प्रणयिनी:—आणि आपणही माझं हृदय विव्हल करून सोडलं नाही का ?

[२५ वें; चाल-मोरे बाके जवान; कवाली, ताल-केरवा.]

तळमळें खुळे अंतरिं जें मन भोळें॥ध॥ प्रियकर ! प्रणयें सक
लहि केलें ॥ मधु-मधुविषयीं गुंगलें ॥ पीयुष प्यालें ॥ विष
ल्यालें ॥ १ ॥

कांता०:—लाडके, मी तुझ्या वाटेकडे सारखे डोळे लावून बसलों होतो.
अहाहा ! हा शुभ दिवस केव्हां येईल, ह्याची मी सारखी वाटच पहात
होतो. ज्या ज्या वेळीं तूं माझ्या दृष्टीला पडत होतीस, त्या त्या वेळीं तूं त्या
प्रभंजनाला, त्या राजाला कपटानं आलिंगन घायला जाऊन, त्याच्या छातीत
जंबिया खुपसून, त्याचा खून करीत आहेस, त्याच्या रक्ताचा मंगल कुंकुम-
तिलक माझं नांव प्रेमानं उच्चारून आपल्या कपाळावर लावीत आहेस,
आणि त्याच्या आंतड्यांच्या लाल तंतूनीं आपल्या गळ्यांत माझ्या प्रेमांची
खूण म्हणून सुमंगल मंगलसूत्र बांधीत आहेस, असा देखावा मला दिसत असे !
असे देखावे मी कितितरी वेळां पाहिले आहेत !

प्रण०:—आपण अगदीं बरोबर कल्पनाचित्र रंगवीत होता. जीवि-
तेश ! आपल्या कल्पनेप्रमाणं मी त्या प्रभंजनाला निजल्या जागीं ठार मारलं
कीं नाही ?

कांता०:—हे माझंच कृत्य तूं केलंस. असो. प्रेममंजरी ! आतां उशीर कां
बरं करतेस ! आम्हां दोघामधे असलेले अडथळ्याचे मोठमोठे डोंगर नाहीसे
झाले; मग अजुनी तूं माझ्या बाहुपाशांत बद्ध होण्याची वेळ नाही का आली ?
तुझ्या गालावरच्या रसरसलेल्या प्रीतिसागरांत पोहण्याकरितां माझ्या ओठांची
जोडी कशी उत्सुक झाली आहे !

प्रण०:—मनमोहना ! तुम्ही कीं नाही असं बोलूं लागलां कीं, मला
असं वाटतं कीं, जसं कांहीं तुम्ही हलक्या हातांनीं माझ्या हृत्कमलाच्या
पाकळ्या हळुहळु उषडून त्यांत सुखाच्या लक्ष्मीची स्थापनाच करीत
आहांत ! बोला बोला, गडे ! असाच मधुर शब्दांचा वर्षाव करा ! बोला.
गडे ! बोलांना !

कांता०:—सुंदरी ! पुरुषांच्या जिव्हेचा जडपणा स्त्रियांनी आपल्या ओठांनी काढल्या वांचून ती रमणीना मोहक वाटणाऱ्या शब्दांचा वर्षाव करीत नाही. तर ये ये, लाडके ! ये, आणि ह्या कांताराला चुंबन देऊन बोलका कर ! प्रत्येक रसाची गोडी चाखण्याचा नैसर्गिक हक्क जिव्हेचा आहे; पण ह्या अधरामृताची माधुरी जाणण्याचं भाग्य ह्या ओठांच्या वाटणीला आलं आहे !

प्रण०:—ह्या माझ्या ओठांत अमृत भरलं आहे, अशी आपली खात्री आहे का ?

कांता०:—तुझ्या ओठांतील अमृतांत विष कालविण्याची छाती प्रत्यक्ष परमेश्वराचीही नाही.

प्रण०:—नाही, प्रियकर, नाही. स्त्रीच्या ओठाला प्रेमशून्य मनुष्याच्या ओठाचा स्पर्श झाला की, त्या ओठांतल्या अमृताचं विष होतं म्हणतात ! जोपर्यंत हें विष ह्या ओठांत शिळक आहे. तोपर्यंत तें मी आपल्याला मुळाच घेऊं देणार नाही ! अमृतांत विष कालविणाऱ्या त्या नीचालां ठार मारल्यावांचून जर घ्याल तर तें आपल्याला राहू देत्याप्रमाणं मारक होईल !

कांता०:—ठीक आहे. हें घे वचन. वेनराजाला ठार मारल्यावांचून मी तुझ्यापाशीं चुंबनाची गोष्टही काढणार नाही ! पण लाडके, ह्या माझ्या निराश्रित सैरावैरा धांवणाऱ्या हृदयसागराला थोपविण्याकरितां तूं आपल्या बाहुंचे पाश माझ्या शरीराभोंवतीं नाही का टाकणार ? हृदयांतल्या प्रेमाची पारख, प्रेमी जनांना, त्यांची हृदयं आलिंगनाच्या मिषानं एकमेकाशीं भिडल्यावांचून होत नाही. प्रणयिनी ! माझ्या हृदयांतलं प्रेम स्वतःच्या प्रेमांशीं ताडून पाहण्याचं नाही का तुझ्या मनांत येत ?

प्रण०:—आपल्या दोन हातांतलं अंतर हेंच ह्या प्रणयिनीचं जग झालं आहे; आपल्या ह्या जगांत मला रहायचं आहे, तर ह्या जगन्नायकाची आज्ञा ऐकलीच. पाहिजे (आलिंगन) अगबाई ! पण ह्या वेळीं इथे महाराज कसे ?

कांता०:—(दचकून) कुठे आहेत ?

प्रण०:—(तो बेसावध असतां जंबियाचा वार करून) पहा पहा, नीड पहा.

कांता०—मेलों ! मेलों !! (विश्वेश्वर धांवत मदतीला येतो.)

प्रण०:—(लाथ मारून) बोल, बरोबर सूड उगाविला कीं नाही ? मर मर, असाच गुदमरून मर ! माझ्या भाग्यरवीला अस्ताला बालवितांना तुम्ही गालांतल्या गालांत हंसत होतां नाही ? लक्ष्यांत ठेव, यमराजाच्या नरकांतून सुटका झाल्यावर कधी काळी ह्या मृत्युलोकी आलास, तर लक्षांत ठेव कीं, मनांत दंश धरणान्या छिया विषारी नागिणीपेक्षांही जास्त घातक असतात ! (स्वगत) जीवितेश्वरा ! पतिदेवा ! शत्रूच्या रक्ताची ही दुसरी तिलांजलि आपल्याला अर्पण करीत आहे, ही ग्रहण करून शेवटची राजरक्ताची व्यायला आपण तयार व्हा ! (कांतारास) तूं कितिही धडपडलास, तरी मोकळ्या वातावरणांत मरण्याचं शेवटचं सूखही मी तुला लाभूं देणार नाही ! तुम्ही माझ्या कोमल हृदयाचा आपण होऊनच कठोर फत्तर बनविला आहांत, तर तो अखेर तुमचा कपाळमोक्ष केल्याशिवाय कसा राहील ? पापी वासनांच्या मार्गं लागलेल्या मुखानो ! ह्या कांतराच्या चरित्रापासून तुम्ही थोडासा बोध घ्याल, तर जगांतलं दुःखाचं बीज नाहीसं व्हायला उशीर लागणार नाही ! (उघड) चला, कंटक, चला. आपल्याला पुढल्या कार्याला लागलं पाहिजे. (जातात.)

प्रवेश ४ था.

[स्थळ—बनाचा एक भाग; पात्रे—प्रणयिनी व विश्वेश्वर बोलत प्रवेश करतात.]

प्रणयिनी:—कंटेकराज ! काम कसं बेमालूम झालं नाही ?

विश्वेश्वर:—तुझं कारस्थान मग काय विचारता ? बरं शेवटचं काम केव्हां उरकायचं ? मला त्या सिंहासनावर एकदा केव्हां बसेन, असं झालं आहे ! पहिल्या दिवशीं तर मी त्याच्यावरून मुळांच खाली उतरणार नाही ! चोवीस तास त्याच्यावरच बसून राहणार ! तूं बसशील का तशीच माझ्या जवळ !

प्रण०:—हो. न बसायलों काय झालं ? तुमची जी इच्छा तीच माझी नाही का ? वसेन बरं, अगदी अशी आपल्या गळ्याला मिठी मारून वसेन ! जिव-लगा ! आपल्या जिवा करितां ही दासी काय करणार नाही ?

[पद २६ वें; चाल—मेरी सखी प्यारि; कवाली; ताल—केरवा.]

किंकरी ही नारी ॥ लोलुप अति प्रणयावरि ॥ धृ. ॥ सुख
मिळण्या या चरणा ॥ जगतीं नच काय करी ? ॥१॥ नुरत
जनीं मम ऐसैं ॥ एकचि सुखदुःखें सारीं ॥ २ ॥

(विश्वेश्वराची तरवार काढून घेते.)

विश्वे०:—तुला तरवार कशाला पाहिजे ? मला पुनः ती प्रेमाची भेट म्हणून का देणार आहेस ?

प्रण०:—जीवितेश्वरा ! आपल्याला राज्य पाहिजेच का ? आपल्याला माझं प्रेम पाहिजेच का ? कंटकराज ! आपल्याला ऐश्वर्य काय करायचं ? कंटकभटजी ! सूर्यवंशाच्या सिंहासनावर सूर्यवंशांतीलच क्षत्रिय बसलेला काय वाईट ? विश्वेश्वरभटा ! तुला आपली तपश्चर्या सोडून ह्या राज्याच्या आणि खुनाच्या भानगडीत पढायला सांगितलं कुणी ? बोल ! भटुरग्या बोल !

विश्वे०:—(घाबरून) अग आईग ! प्रणयिनी ! असं काय बरं ? पहिल्यान्दा तूं मला ' प्रियकरा ' ' प्राणनाथा ' असं म्हणत होतीस आणि आता ' भटुरग्या ' म्हणतेस ? तूं मला असं दूर लोटल्यावर मी कुठे जाऊं ?

प्रण०:—कुठे जाऊं ? त्या परमेश्वराला शरण जा. अरे धर्मभ्रष्टा ! भटुरग्या ! हें सारं कारस्थान मी माझ्या स्वार्थाकरितां केलं ! विश्वेश्वरभटा ! तूं जातीचा ब्राह्मण; परंतु आपलं सारं उच्च ब्रह्मत्व गुंडाळून ठेवून स्वतःचं देवाचं नांवही बदललंस आणि राज्य मिळविण्याच्या नीच मार्गाला लागलास ! हें चांढाळ एकपट नीच, तर तूं दसपट झालास ! परमेश्वराच्या तपश्चर्येत आपलं आयुष्य घालवून दुबळ्यांना बलवान करण्याकरितां, हीनांना उच्च करण्याकरितां आणि भयानं गांगरलेल्यांना धीर देण्याकरितां निष्कामकर्म करायचं सोडून लोकांचा घातपात करण्याची अवदसा तुला आठवली ! आपल्या पत्नीला लायाडून ह्या भ्रष्ट स्थितीतल्या प्रणयिनीच्या गळ्यांत पढायला तूं तयार

शालास ! धिक्कार धिक्कार असो तुला ! पहा, ह्या अरण्यांतील हे शेकडो आश्रम पहा. हजारो ब्राह्मण महात्मे राष्ट्राकरितां स्वार्थत्याग करून आपला देह झिजवीत आहेत, आणि तू ? राष्ट्रचं कल्याण करायचं राहिलं बाजूला, उलट स्वतःच त्याला दुर्दशेकडे खेचत आहेस ! विश्वेश्वरभटा ! तू आजच्या आज आपल्या पत्नीला बरोबर घेऊन तपश्चर्येकरितां घोर अरण्यांत गेलं पाहिजेस !

विश्वे०:—नको ग अशी मला शिक्षा करूं ! मी आपला माझ्या झोंपडो-तच सुखानं राहतों ! अशी निष्ठुर होऊं नकोस माझ्यावर ! मला राज्य नको-तू तर सुळांच नकोस !—कांही नको !

प्रण०:—वसू ! तू आजच्या आज तपश्चर्येला गेलंच पाहिजेस ! जर गेला नाहीस, तर तुझा खून करायला मी मांगपुढे पाहणार नाही ! बोल बोल, मला वेळ नाही ! तपश्चर्येला जाणार कां, तुझा खून करूं ?

विश्वे०:—जातों जातों, पण मला मारूं नकोस !

प्रण०:—ठीक आहे. मी तुझं कल्याणच करीत आहे. विश्वेश्वरभटा ! हेही तू लक्ष्यांत ठेव कां, मी केलेल्या कारस्थानांचा तू कुठें उच्चार करशील, तर तुझा प्राण जायला उशीर लागणार नाही ! पण नको, मी तुला ठार मारू-नच जातें ! (तरवार उगारते.)

विश्वे०—नाहीं नाही !—प्राण गेला, तरी ह्या गोष्टी मी कुठें बोलणार नाही ! पण मला मारूं नको ! तू सांगितल्या प्रमाणं सारं करतों !

प्रण०:—ठीक आहे. मी येतें तर. सर्व गोष्टी लक्ष्यांत ठेव. (जाते.)

विश्वे०:—आज माझा पुनर्जन्म झाला ! आतांपर्यंत मी ह्या नागि-णीशी प्रेमाचे खेळ कसे खेळलों ह्याचंच मला आश्चर्य वाटतं ! सूर्यवंशाचं राज्य मिळवायला गेलों, पण राजवट्याच्या खेळांतील राज्यही हाताला लागलं नाही ! जगाची सत्ता मिळवायला गेलों, पण आश्रमावर सत्ता होती, तीही घालवून बसलों ! प्रणयिनीच्या ऐवजी तपश्चर्याच गळ्यांत पडली ! राजदंडा ऐवजी निराशेचा भुर्दंड भरावा लागला ! राज्याभिषेकाऐवजी डोक्यांतून पाण्याच्या धारा सुरू झाल्या ! आणि अंबारीतील मिरवणुकीऐवजी हातांत उलटी अंबारी येऊन, आमच्या सज्या स्वारीची वरात वनाकडे निघाली !

प्रणयिनी:— तपश्चर्येला जाणार कीं, तुम्हा खून करूं ?

फो. प्रा.- वेणी वदर्स-बल्लारी.]

[पृ ८०.

एकंदरीत राज्य मिळविणं कांहीं प्राणाहुति घेण्याइतकं सोपं नाही ! (विचार करून.) एकदम जाऊन प्रणयिनीच्या कारस्थानांचा स्फोट लोकांत करूं का ? नकोरे बाबा ! आपल्या देहावर उदार झालेली प्रणयिनी-कसली राक्षसीवती-माझे तुकडे तुकडे केल्याशिवाय रहायची नाही ! आपण नुकाऱ्यानं सूचिकेला बरोबर घेऊन तपश्चर्येच्या मार्गाला लागवं ! राज्य मिळालं इतकं पुरे आहे ! अरे, मी विचार करतां करतां आश्रमापर्यंत आलों. आतां सूचिकेला हें तोंड कसं दाखवूं ? माझ्या ढोळ्यापुढें हत्ती, घोडे, छत्र, चामरं, सिंह सन, भालदार, चोपदार दिसत आहेत ! (हुंदका) राजमुकुटही दिसत आहे ! ती पहा, सूचिका आश्रमाच्या दारांत उभी राहून माझ्याकडेच टक लावून पहात आहे ! माझी कंबरच खचली ! माझ्या हातून पाऊल उचलवत नाही ! (मटकन बसतो) अरे देवारे ! कितितरी दिवसांनी माझ्या तोंडांत देवाचं नांव आलं ! अग आईग ! माझं लग्न झालं नसतं तर फार बरं झालं असतं (दुर्गा प्रवेश करते.)

दुर्गाः—(स्वगत) मी आश्रमाच्या दारांत उभी राहून तिकडची वाट पहात होतें, तों आश्रमाकडे कुणीतरी येत असलेलं माझ्या दृष्टीला पडलं. (विश्वेश्वर विवळतो) हं मी पाहिलेला हाच मनुष्य वाटतं. पण हा असा विवळत का आहे, ह्याचा तपास केला पाहिजे. (उघड) कोण आहे तें ? (दुर्गा समोर जाण्याचा प्रयत्न करते, पण विश्वेश्वर बसूनच तिच्याकडे पाठ फिरवितो; ती चहू बाजूस जाऊन पाहण्याचा प्रयत्न करते; तो चहू बाजूस पाठ फिरवितो) काय बाई चमत्कारिक मनुष्य हा ! ह्याला तोंड तरी आहे की नाही ? का चोहोंकडून सपाटच !

विश्वे०ः—(स्वगत) देवा, आतां हिला तोंड कसं दाखवूं ? माझ्या पाठीलाच दुसरं तोंड असतं, तर हें तोंड न दाखवितां त्या पाठीच्याच तोंडानं बोललों असतो ! मग मला लोकांनीं दुर्तोंडा म्हटलं असतं तरी बेहतर !

(हुंदका देतो)

दुर्गाः—अगबाई ! हा रडत आहे ! अरे बाबा, तुला झालं तरी काय रडायला ?

विश्वे०:—जग फिरल्या बरोबर तूही माझ्यावर उलटलीस वाटनं ! कारण तू मला ' बाबा ' म्हणू लागलीस ! नवऱ्याला बायकोनं ' बाबा ' म्हटल्यावर मग घरांत नवऱ्याचं काय राहिलं ?

दुर्गा:—अगवाई ! तुम्हीच का ते ? आणि असे दुसऱ्या वेषांत कां ? असे रडतां कां ? राजवाड्यांत कांहीं बरं वाईट नाहीना झालं ?

विश्वे०:—राजवाड्यांत बरं वाईट झालं असतं, तर मला राज्य मिळालं असतं ! पण तें नाही झालं म्हणून वाईट वाटत आहे ! आतां मला राज्य—
(हुंदका)

दुर्गा:—मिळत नाही ?

विश्वे०:—हं ! तूच पुढचे शब्द म्हटलेस, म्हणून बरं झालं. माझ्या हांतून कांहीं ते म्हणवत नाहीत ! राज्य गेलं, सिंहासन गेलं आणि हा बदललेला पोषाख मात्र पदरांत पडला ! आतां राज्य मिळवायला जाईन, इतकंच नव्हे तर ह्या आश्रमांत राहीन, तर मी ठार मरेन, अशी स्थिति झाली आहे !

दुर्गा०:—अगवाई ! असं केलं तरी कुणी !

विश्वे०:—देंही सांगायला परवानगी नाही ! नाही तर मृत्यु !

दुर्गा:—राज्य नाही मिळालं तर नाही ! मला तर तें मुळीच नको होतं ! अर्धी नसत्या भानगडींत पडावं कां आणि तें मिळालं नाही म्हणून शोक करावा कां ? आतां कसं माझ्या मनाप्रमाणं झालं ! चला, आतां आपण तपश्चर्येला जाऊं. खरंच तपश्चर्येसारखं ब्राह्मणांना दुसरं काय योग्य आहे बरं ?

विश्वे०:—मग तो ऋगुऋषि नाही वाटतं राज्य मिळविण्याकरितां धडपडतं बरं असो. आम्ही राज्य मिळविण्याकरितां जशीं स्वतःचीं नांवां देवाचीं म्हणून बदललीं, तशीं आतांही बदलून पूर्वींचीं धारण केलीं पाहिजेत ! बारसं होण्याचा हा तिसरा प्रसंग ! (हुंदका) माझं नांव दुर्गा तुझं नांव विश्वेश्वर !

दुर्गा:—अहो, शोकाच्या भरांत तुम्ही नांव उलटीं ठेवीत आहांत !

विश्वे०:—उलटीं कसली ? बरोबरच आहेत ! माझं नांव दुर्गा तुझं नांव विश्वेश्वर !

प्रलय करून घेतास ! ईश्वरी इच्छेनं प्रत्येक पाऊळ टाकून पुनः ईश्वरी सता लाधाडण्याचा दुबळा प्रयत्न करणाऱ्या पामरा ! तूं जगाचा प्रलय करणार ! कर, एकदा प्रयत्न करून आपल्या शक्तीची कसोटी तरी पहा !

वेन०:—(भृगूकडे वळून) तूं कोण ? माझ्या प्रत्येक महत्वाकांक्षेचा मनो-
बंग करणारा भृगु ? थेरळ्या ! ह्या माझ्या अंतर्महांलातही माझ्या दुःखावर
डागण्या देण्याकरितां आलासच का ? जा, ह्या क्षर्गी काळं कर ! एक क्षणभर
धांबलास, तर ह्या वेळीं हा वाघ पिसाळला आहे, तो तुझ्या नरडीचा घोंट
घेतल्यावांचून राहणार नाही !

भृगु:—माझं तेज तुला सहन होत नाही, म्हणून तूं मला जायला सांगत
आहेस ! पण मी जळांत, स्थळांत, काष्ठांत, पाषाणांत भरलों आहे, तिथें तूं
काय करणार ? मूर्खा ! स्वतःची दृष्टि अंतर्मुख कर, म्हणजे मी तुझ्या रोमरो-
मांत भरलों आहे, असं तुला दिसेल ! तूं आपल्या अंतःकरणांत पहा, म्हणजे प्रत्यक्ष
तुझा शत्रु, तिथें सिंहासनावर बसला आहे आणि त्याच्यावर छत्रचामरं
ढळत आहेत, असा देखावा तुला दिसेल ! अरे दुर्बळा ! तूं कोणत्या
भ्रांतींत आहेस ?

वेन०:—(अस्तन्या वर सारून) थांब, जरा थांब. महातारळ्या ! यज्ञां-
तील पशूगमाणं तुझा गळा दावून तुला मारतो ! (राजा उडी मारतो; भृगु
बाजूला होतात) हरामखोर अखेर निसटला अं ? (वेड लागते) नाही. हा
पहा, ह्या मुठींत सांपडला ! आतां कुठे जाशील ? (आनंदानें मुठीकडे पहात
उभा राहतो.) (मुठी उघडून) काय ? निसटला मुठीतून ? गेला, तो पहा
त्या खांबांत दिसूं लागला ! छेः ! त्या खांबांतून त्याला लाथ मारून हुसकून
लावलं पाहिजे ! (लाथ मारायला जातो, तों लाथेकडे पाहून व हंसून) काय
चमत्कार ! माझ्या पायांतही भृगु ! (विकट हास्य) शरण आला ! खात्रीनं
भृगु मला शरण आला ! भृगूनं माझे पाय धरले ! आतां ह्याला अभयदान देऊं
का लाथेच्या ठोकलेनं उडवून मूड उगवूं ? बस ! ह्याला मी लाथच मारणार !
(जोरानें पाय आपटतो.) अरे बापरे ! हें काय ? साऱ्या जमीनींत भृगु !
हजारो भृगुकृष्ण्या राशीवर मी उभा राहिलों आहे ! शत्रुंच्या डोक्यावर

पाय देऊन मी विजयतांडव करीत आहे काँ, शत्रूंनी ही माझी उचलबांगडी केली आहे ! ह्या भूमिंत हे असंख्य भृगु उलथे पालथे गाडले गेले आहेत, ह्यांचा पुरता चेंदामेंदा करुं का ? (चोहोकडे पाहून) हे माझं मंदिर भृगुमय कसं झालं ? जिकडे तिकडे भृगु कसे दिसू लागले ? नको नको हे शत्रूंचं किळसवाणं पाहणं ? (डोळे मिटतो.)

प्रण०:—(स्वगत) ही संधी फार उत्तम आहे ! ह्यानं डोळे मिटले आहेत तर ते मी आतां ह्याचे कायमच मिटतं ! (वार करणार इतक्यांत भृगु तसें न करण्याविषयी खूण करतात; ती थंबकते.)

भृगु:—(स्वगत) मी ह्याच्या हृदयांत शिरलो आहे. त्यामुळ हा पूर्ण वेडा झाला आहे. आतां ह्यानं हृदयत्याग करायच्या अगोदर यशोमतीला इथे आणली पाहिजे. यशोमतीच्या मृत्यूवांचून राजा मरतां उपयोगी नाही, ह्याची खबरदारी मुख्यतः घेतली पाहिजे ! प्रणयिनी ! तूं कशाला राजाच्या सूडाचे प्रयत्न करतेस ? तुझे प्रयत्न फोल आहेत ! (जातात.)

वेन०:—डोळे मिटले तरी शत्रु डोळ्यापुढून जात नाही ! माझी इंद्रियंही माझ्याशीं दगलबाज झालीं काय ? मी माझ्या इंद्रियांचीही ह्या कामांत पर्वा ठेवणार नाही ! डोळे फोडून टाकीन ! कानाच्या चिंधड्या उडवीन ! काय ? माझ्या हृदयांतही शत्रु ? माझं हृदयही माझ्याशीं निमकहराम झालं ? माझ्या हृदयानंही माझ्याशीं विश्वासघात केला ? ज्या हृदयांत गुप्तपणे शत्रुनाशाचे बेंत चालायचे, त्या हृदयानं माझ्या शत्रूला ठाव दिला ? ज्या हृदयानं माझ्या शत्रूला स्थान दिलं, तें हृदयच काढून मी दूर फेंकून देतो ! (आत्महत्या करणार इतक्यांत यशोमति प्रवेश करून राजाचा हात धरते.)

यशोमति:—महाराज ! महाराज ! हे काय करतां ?

वेन०:—हा हृदयत्याग ! माझं हृदय माझ्याशीं दगलबाज झालं. माझ्या शत्रूला आंत घेऊन छळू लागलं, म्हणून ह्या जंबियानं छाती चिरून त्याला

काहून दूर फेंकून देतो ! हो, दूर हो ! त्या कामांत मला अडथळा करू नकोस !
(ती त्याला मिठी मारते.)

यशो०—एकंदरीत आपण हृदयत्याग करणार ? करा, नाथ, खुशाल करा ! पण ही यशोमति जोंपर्यंत जिवंत आहे, तोंपर्यंत हें कृत्य आपल्याला करतां येणार नाही ! प्रथम माझा गळा सोडवा आणि नंतर खुशाल आपण हृदयत्याग करा !

वेन०—बसू ! दूर हो ! मला इथें कुणाचा कांहीं खून करायचा नाही; फक्त हृदय फेंकून द्यायचं आहे ! (तिचे हात सोडवितो; ती पुनः मिठी मारते; तो पुनः सोडवितो; शेवटी ती त्याचे चरण धरते.)

यशो०—जंबियानं उसळणारं रक्त आपल्याला पाहवणार नाही, अशी का आपल्याला शंका वाटते ? असं असेल तर हीच लाथ इतक्या जोरानं माझ्या कपाळांत मारा की, तिच्या एका प्रहारानं माझा कपाळमोक्ष व्हावा ! नाथ ! पतीच्या लाथेचं पिंपळपान भालीं भूषविण्याचं भाग्यवंतीचं भाग्य; मला शेवटीं लाभूं द्या !

वेन०—ठीक आहे. हें घे भाग्य ! (लाथ मारतो; ती बाजूला पडते; राजा आत्महत्या करणार इतक्यांत यशोमति पुनः राजाला मिठी मारते.)

यशो०—नाहीं, प्राणनाथ, माझ्या मृत्यूवांचून मी आपल्याला केव्हांही मरूं द्यायची नाही ! भरल्या कपाळानं मृत्यु येणं, हें स्त्रीचं मोठं भाग्य, तें मी कसं दूर लोटून देईन ? प्रियकर ! विचार करूं नका. खुपसा माझ्या हृदयांत खंजीर आणि होऊं दे माझ्या रक्तानं आपल्याला मंगलस्नान !

वेन०—बाजूला हो ! माझा शत्रु अर्धो मला दूर करूं दे ! (यशोमतीला ढकलून देतो; ती मरणोन्मुख होऊन खाली पडते.)

यशो०—येतें, प्राणनाथ ! येते मी. माझी अखेरची इच्छा पूर्ण झाली ! आपणही लवकरच या ! त्या ईश्वरापार्शी... (मृत्यु)

भृगुः—(स्वगत) गेली ! सूर्यवंशाची देवता अखेर हें जग सोडून गेली ! यशोमति ! जगन्माते ! हा भृगुऋषि तुझ्या चरणांना वंदन करीत आहे !
(वंदन.)

प्रण०:—(स्वगत) ह्या वेळीं मी किंकर्तव्यमूढ झालें आहे ! कांहीं सुचत नाही !

वेन०:—काय ? यशोमति मेली ? मरूं दे. मी त्याची पर्वा करीत नाही ! (जंबिया पाजकून) चल चल, हृदया ! एकदम बाहेर चल ! विश्वास घातक्या ! चल—आणि मी दिलेल्या शिक्षेला तयार हो ! (हृदयांत जंबिया खुपसून खाली पडतो) हाय ! हाय ! मी मूर्खानं आवेशाच्या भरांत आत्म-हत्या केली !

भृगु:—राष्ट्राकरितां, हें क्रांतिकौशल्य मला केवळ राष्ट्राकरितां करावें लागत आहे !

प्रण०:—अरे नराधमा ! आतां तुझ्या त्या वलगना, तुझा राक्षसी पराक्रम कुठें गेला ? तडफड, असाच तडफड ! तुझ्या जिवाच्या जिवलगाना मी ठार मारलं ! (राजा संतापून हातपाय आपटतो.) तुझाही प्राण घेणार होतें; पण ही गोष्ट माझ्या हातून घडली नाही ! ह्याचं उदें काढण्याकरितां तुझ्या मस्तकांत लाथ मारून त्याच्या ठिकऱ्या ठिकऱ्या उडविते ! (लाथ मारणार हस्तक्यांत भृगु निवारण करतात.)

भृगु:—प्रणयिनी ! काय करतेस ? वेनराज कितीही पापी असला, तरी तो सूर्यवंशातील सम्राट आहे. शिवाय तो आतां आपल्याच कर्मानं मृतप्राय झाला आहे, तेव्हां अशा मेलेल्याला पुनः मारण्यांत काय तात्पर्य आहे ?

प्रण०:—जशी आपली आज्ञा. राजाला ठार मारण्याची माझी प्रतिज्ञा पूर्ण झाली नाही, तरी त्याचे दोन हस्तक मी ठार मारले, हें तरी माझ्या हातून मोठंच कार्य झालं म्हणायचं ! तीन नरराक्षस ठार झाले, जगांतील अनाचार बंद झाला ! आतां मी ह्या भ्रष्ट देहाचा त्याग करून नाथांच्या आत्म्याशी आपला शुद्ध आत्मा एकरूप करणं, हेंच योग्य आहे. यशोमतिसारख्या राष्ट्र-देवीच्या चरणीं मला मृत्यु येत आहे, हें तरी माझं भाग्यच म्हणायचं ! ऋषिमहा-राज ! येतं मी. (जंबियानें आत्महत्या करून घेतें.)

भृगु:—(राजा तडफडतो, त्याच्याकडे पाहून) सूर्यकलंका ! तूं आप-

काकमानं मेलस, मग आलां का तडफडतोस ? तूं आपल्या भयंकर कृत्यांनी
 आपल्या आयुष्याची माती बनविलीस, संसाराचा सत्यानास केलास आणि
 राष्ट्राची धुवधाण उडविलीस ! राष्ट्रातील कर्ते पुरुष नादान आणि कर्तव्यभ्रष्ट
 जाले की, त्या राष्ट्राची राखरांगोळी कशी उडते, हे तूं सर्वांच्या प्रत्ययाला
 सांगलंस ! (दीर्घश्वास सोडून) आदिनारायणा ! तुझ्या चरणापाशी हात
 जोडून माझी अंतःकरणपूर्वक एवढीच प्रार्थना आहे की, ह्यापुढे होणाऱ्या प्रत्येक
 क्षणाजाला सुबुद्धि दे आणि राष्ट्रावरील घनघोर प्रसंग अजीबात टाळ !

(भृगु वंदन करतात; राजा मरतो; पडदा पडतो.)

स. सं. सं. ठाणे, ग्रामनालय शाखा.
 क्र. ९१२३ नों. दि ...
 दि. ११/८/५

IRBK-0101123